

ISSN 0353-295X (Tisak) 1849-0344 (Online)
 Radovi - Zavod za hrvatsku povijest
 Vol. 49, Zagreb 2017

UDK 94(497.5Pula)“04/07”(091)
 Pregledni rad
 Primljeno: 12. 6. 2017.
 Prihvaćeno: 10. 10. 2017.
 DOI: 10.17234/RadoviZHP.49.1

Povijesno-topografski aspekti kristijanizacije agera kolonije Pole u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (4. – 6. stoljeće)

Važnu ulogu u procesu kristijanizacije agera, osim biskupa, imala je zemljoposjednička aristokracija. Mnogobrojne rimske rustične vile, uglavnom ranocarskog postanka, imaju kontinuitet naseljenosti do početka 7. stoljeća, a neke se od njih uslijed pojačanog naseljavanja preobražavaju u naselja, od kojih su pojedina naseljena i do suvremenog doba. Stoga je topografija rimskih rustičnih vila u izravnoj vezi s topografijom izvangradskih ranokršćanskih crkava. Najstarije crkvene građevine izvan bedema Pule nastaju u 5. stoljeću na grobljanskim područjima, ali i sporadično na širem agerskom teritoriju nastaju memorijalne kapele na privatnim posjedima. Od sredine 6. stoljeća zapaža se progresivna evangelizacija šireg područja Pulske biskupije, pogotovo na dijelovima gdje je zabilježena veća gustoća naseljenosti u rimskom razdoblju.

Istraživačke postavke

S obzirom na činjenicu da je proces kristijanizacije i razvoj crkvene arhitekture u Istri povezan i isprepleten sa zatečenim stanjem društveno-ekonomskih struktura iz prethodnog razdoblja, crkve se u znatnom broju slučajeva grade na mjestima ili u neposrednoj blizini rustičnih vila, ponekad koristeći se pritom dijelovima neka-dasnjih rimskih građevina.¹ Crkve u prvom redu predstavljaju jedan od temeljnih

¹ U arheološkoj su znanosti prilično čvrsto ukorijenjeni termini „vila, rustična vila“ (*villa, villa rustica*) u značenju rimske ruralne arhitekture. Izvjestan problem ove terminologije jest u činjenici što u antičkih autora ne nailazimo na jednoznačnu definiciju termina *villa*. Antički izvori uglavnom prenose podatke o rasponu značenja tog termina, koje je relativno ograničeno, ali ne donose njegovu preciznu definiciju. Jasno je da je riječ o građevini ili skupu građevina različite namjene, no često i o cjelini posjeda izvan gradskih zidina (*ager cum edificio*), uključujući zgradu i zemljište koje pripada posjedu. Vidi Colum. *Rust.* 1, 4, 6; Varr. *Rust.* 3, 2, 6-7; GRENIER 1892: 870-871; PERCIVAL 1976: 13; MANSUELLI 1958: 14-16; SMITH 1998: 11; MATIJAŠIĆ 1998: 100. Nasuprot tome, Florentin, rimski pravnik iz druge polovine 2. stoljeća, definira *fundus* kao zemljište koje sadrži zgradu. Zgradu naziva *aedes* kada ima urbanu i *villa* kada ima ruralnu ili gospodarsku namjenu (*Dig.* 50, 16, 211). Prema Analisi Marzano, termin *villa rustica* u većoj je mjeri proizvod suvremenih autora korišten kako bi se поближе definirala izvangradska ruralna građevina nasuprot sličnim, često raskošnijim i ponekad u velikoj mjeri istovjetnim,

i najraširenijih elemenata u proučavanju kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnoga prostora, naročito od 5. stoljeća nadalje. U tom su kontekstu crkvene građevine nezaobilazan povijesni izvor ne samo za proučavanje razvoja i transformacije naselja i naseljavanja određenog prostora, već su neizbježan element praćenja intenziteta kristijanizacije i institucionalizacije kršćanstva. U recentnim se studijama naglašava upravo činjenica da je ranokršćanska arheologija sve donedavno usmjeravala i ograničavala svoju pozornost gotovo isključivo na istraživanje arhitektonskih, povijesno-umjetničkih, ikonografskih i liturgijskih aspekata crkvenoga graditeljstva, kao i na analize pojedinačnih crkava i groblja, koji su tako bili istrgnuti iz svog povijesnog i arheološko-topografskog konteksta,² iz čega proizlazi i potreba za novim pristupom proučavanju crkava u njihovu općem povijesnom kontekstu. Od osamdesetih su se godina prošlog stoljeća intenzivirala arheološka i topografska istraživanja na urbanim arealima i njihovim okolnim područjima na temelju modela proučavanja prema kojemu se crkve dijele na one unutar gradskih zidina (*intra muros*) i izvan njih (*extra muros*).³

Praćenjem nastanka crkava na području pulskog agera može se stoga razjasniti problem transformacije ne samo prostora već i društvenih, kulturnih i religijskih kretanja između kasne antike i ranog srednjeg vijeka, naročito kada znamo da lokaliteti crkava *extra muros* Pule pružaju zadovoljavajuću kvantitativnu i kvalitativnu količinu materijala za proučavanje. Valja naglasiti da je u obzir potrebno uzeti postojeće regionalne i mikroregionalne osobitosti prilikom proučavanja topografskog aspekta kristijanizacije i da je u prostornom smislu ključnu ulogu imala najprije blizina metropolitiskog središta Akvileje, koja je svojim crkveno-arhitektonskim, liturgijskim i hagiografskim utjecajima čvrsto utjecala na oblikovanje istarskih crkvenih središta i razvoja crkvene organizacije. Usprkos postojećim studijama o kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim crkvenim lokalitetima, kao i stanovitom broju studija o novijim nalazima rimskih vila i s njima povezanim kršćanskim objektima⁴, ostaju nerazjašnjena brojna pitanja o kristijanizaciji Istre, procesu

---

izvangradskim građevinama smještenim uz morsku obalu (*villa maritima*) (MARZANO 2007: 82-83). Uvažavajući različite kriterije, termin *villa* moguće je višestruko interpretirati. Međutim, *villa/villa rustica* najopćenitije označava izvangradsku građevinu svojstvenu rimskoj civilizaciji, najčešće s udjelom gospodarskog i stambenog dijela, bez obzira na stupanj luksuza, čija je geneza i razvoj vezan za Italski (Apeninski) poluotok. Upravo se u okviru ovako postavljene definicije u ovom radu koriste termini „rustična vila, vila“. Opširnije o terminima *villa*, *villa rustica*, *villa suburbana*, *villa maritima* vidi razmjeno staru, ali još uvijek važeću raspravu u GRENIER 1892: 870-881, kao i vrlo opširnu, sasvim novu raspravu u ZEMAN 2014a: 39-74.

² MIGOTTI 2009: 541-545; VOLPE 2010a: 12; ISTI 2010b: 63; CHAVARRÍA ARNAU 2011a: 124-125.

³ CANTINO WATAGHIN 2003: 226-230.

⁴ PERANIĆ 2004: 223-230; JUROŠ-MONFARDIN 2006: 194-195; MARIĆ, JURKOVIĆ I TERRIER 2012: 359-361.

koji valja sagledati u kontekstu novijih povijesnih, arheoloških, topografskih i hagiografskih spoznaja. Ponajprije valja istaknuti činjenicu da, s jedne strane, osobitost rimskodobne Istre čini upravo velika gustoća rimskih rustičnih vila uz zapadni obalni i priobalni pojas te, s druge strane, prisutnost velikog broja crkvenih građevina iz kasne antike i ranog srednjeg vijeka, i to najprije u gradovima i njihovim suburbijima te kasnije i na širem području njihovih agera, odnosno na ruralnim područjima biskupija. Iz tog se razloga nameće potreba da se pokuša proniknuti u problem međusobnih odnosa rustičnih vila i crkvenih zdanja u navedenom razdoblju.

Valja istaknuti da se kristijanizacija vezuje i s fenomenom širenja kršćanskog kulta svetaca, što određuje duboke transformacije u organizaciji prostora, kako u gradovima tako i na agerima.⁵ Pritom odabir posvete može biti indikativan za dataciju crkvene građevine, a ranokršćansko štovanje svetaca provjerljivo je arheološkim istraživanjima na samim lokalitetima.⁶ U tom se smislu razmatraju lokaliteti koji su sačuvali posvetu u hagiotoponimiji ili, pak, ukazuju na tragove posvete u toponimima.

Kada je riječ o Istri, može se uočiti zamjetan nedostatak sintetičnih radova, ali ne i podrobnijih priloga o pojedinim aspektima crkvenoga graditeljstva, crkvene organizacije i naseljavanja u Istri u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.⁷ Jedan od osnovnih nedostataka predstavlja vrlo ograničen broj pisanih izvora koji bi pružali izravan uvid u okolnosti razvoja crkvene organizacije i nastanka crkava. S obzirom na stanje istraženosti i relevantnost arheološke i pisane dokumentacije, podaci o ranokršćanskim crkvama pulskog agera nisu ujednačeni. Pritom valja voditi računa o činjenici da je većina ranokršćanskih crkava kasnoantičke Pule i njezina suburbija uništena prilikom urbanističkih intervencija i građevinskih zahvata tijekom 19. stoljeća.

Svrha je ovog priloga dati zadovoljavajuće vrednovanje i poticaj za bolje razumijevanje problematike kristijanizacije južne Istre u razdoblju od 4. do 6. stoljeća. Osnovni je cilj istraživanja sustavno prikupiti sve dostupne, prvenstveno topografske, ali i druge podatke o kršćanskim sakralnim građevinama koje su sagrađene na ranokršćanskim grobljima kolonije Pole te na širem području agera, na mjestima i u blizini rustičnih vila. U ovom prilogu nije se, nažalost, moguće

⁵ BOESCH GAJANO 2005: 13.

⁶ DELEHAYE 1930: 23. Usporedi MIGOTTI 1996: 189-190.

⁷ O crkvenoj arhitekturi kasnoantičke i bizantske Istre vidi MARUŠIĆ 1967; ŠONJE 1981; o pitanjima crkvene organizacije te općenito o kristijanizaciji u Istri u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku vidi CUSCITO 1986; ISTI 2000; BRATOŽ 1999; ISTI 2009. O naseljenosti Istre u antici vidi MATIJAŠIĆ 1987: 75-95; ISTI 1988a: 27-71; ISTI 1998: 305-310; BULIĆ 2014: 61-78.

upuštati u detaljnije rasprave o problemima gospodarske i socijalne strukture ili, pak, u iscrpne tipološke analize sakralnih građevina jer je riječ o temama koje kudikamo nadilaze okvire ovog rada. Nadalje, iako se na nekim mjestima prilikom pokušaja određivanja preciznije datacije crkvenih građevina u obzir uzimaju i naslovnici crkava, ova problematika također zaslužuje posebnu studiju. U tom će se kontekstu razmotriti nekoliko arheoloških lokaliteta koji omogućuju uvid u nastanak i razvoj kršćanskih zajednica te promjene koje su se odvijale u neposrednoj blizini vila u razdoblju intenzivnijeg vala kristijanizacije. Nakon osnovnih administrativno-teritorijalnih i povijesnih odrednica Istre u navedenom razdoblju, nastoje se analizirati izvangradske kršćanske građevine slijedeći okvirnu kronologiju njihova nastanka, od najstarijih sakralnih građevina na izvangradskom području koje su činile grobljanske crkve, preko hipotetskih oratorija nastalih adaptacijom dijelova rustičnih vila i gradnje memorijalnih kapela te u konačnici do crkava sagrađenih na mjestima ili u neposrednoj blizini rustičnih vila.

Teritorijalni i povijesni okvir

U kasnoantičkom su razdoblju Istre arheološki potvrđene tri biskupije čije se područje ingerencije prostiralo na Istarskom poluotoku.⁸ Tijekom 4. i 5. stoljeća u rimskim kolonijama Trstu (*Tergeste*), Poreču (*Parentium*) i Puli (*Pola*) organizira se crkvena organizacija s biskupom na čelu.⁹ Granice agera kolonija rimskih građana u kasnoantičkom razdoblju u većoj mjeri postaju granice biskupija. Južni dio agera kolonije *Tergeste* obuhvaćao je vjerojatno priobalje i unutrašnjost Istarskog poluotoka sjeverno od rijeke Mirne.¹⁰ Jedan od argumenata da je ovo područje u ranocarskom razdoblju bilo priključeno tergestinskoj koloniji traži se u podacima iz postantičkog razdoblja, odnosno u činjenici da je ingerencija tršćanskog biskupa *Frugifera* u 6. stoljeću potvrđena u Roču.¹¹ Međutim, potrebno je napomenuti da se granice Tršćanske dijeceze ne moraju bezuvjetno smatrati granicama kolonijskog agera. Povodeći se za distribucijom rimskih ruralnih nalazišta u središnjem dijelu

⁸ MATIJAŠIĆ 1988a: 8-9.

⁹ Precizniju dataciju osnivanja biskupija zasad nije moguće odrediti. Za Pulsku biskupiju nema imenom poznatih biskupa u 4. i 5. stoljeću, kao ni za Tršćansku, dok su u Poreču potvrđeni biskupi Mauro i Julijan u 4. stoljeću. Vidi BRATOŽ 2009: 9-46.

¹⁰ Teza o administrativnoj nadležnosti kolonije *Tergeste* na ovom području oblikovana je prema neizravnim podacima. Njezine temeljne postavke predstavljaju pretpostavke o smještaju Katala, za koje epigrafija potvrđuje da su za Augusta atribuirani tergestinskoj općini u sjevernoj Istri, *Inscr. It.* 10, 3, 168 = DEGRASSI 1954: 81-82. Međutim, prema drugim mišljenjima, područje Katala treba tražiti u sjevernom zaleđu Trsta, MARGETIĆ 1979-1980: 81-85. Drugi se argument oslanja na natpis pronađen u blizini Buja sa spomenom nerimskih stanovnika neke neodređene kolonije, *Inscr. It.* 10, 3, 71.

¹¹ *Inscr. It.* 10, 3, 168 = DEGRASSI 1954: 53; STARAC 1993-1994: 27; ISTA 1999: 112.

sjeverne Istre, mogli bismo, s rezervom i dužnim oprezom, pretpostaviti južnu granicu tergestinskog agera ili Tršćanske biskupije u najranijoj fazi njezina postojanja, na potezu rijeka Mirne i Butonige, približno do Cerovlja te dalje udolinom i smjerom današnje ceste prema istoku do Boljunskog polja i Vranje.¹² Porečka je biskupija teritorijalno obuhvaćala područje definirano granicama koje ujedno predstavljaju i prirodne, fizičke barijere u pejzažu. Na jugu je granica s Pulskom dijecezom bila Linski kanal i Limska draga koja kod Kanfanara skreće prema sjeveru i pruža se do Berma, a zatim je vjerojatno nastavljala duž Beramske vale preko brdovitog područja do Grdoselske vale i Butonige do rijeke Mirne na sjeveru. Rasprostiranje pulskog agera, odnosno biskupije, koji predstavlja glavno područje našeg razmatranja, obuhvaćalo je čitav južni dio poluotoka, od Linskog kanala i Linske drage, gdje se zatim granica kod Kanfanara pružala preko visoravni južno od Žminja, da bi se sjeverno od Barbana spustila u dolinu Raše.¹³

Pulski ager, kao i područja ostalih istarskih biskupija, u kasnoj je antici pripadao provinciji *Venetia et Histria*, čije je administrativno središte bila Akvileja, koja je u drugoj polovini 4. stoljeća uzdignuta na razinu metropolitke biskupije, čime je postala i crkveno središte provincije.¹⁴ Neosporno je da je Akvileja kao ranokršćansko središte usmjeravala osnovne impulse kretanja kulturnih i vjerskih utjecaja prema Istri pa, prema tome, u mnogim aspektima predstavlja neizbježan uzor i model za istraživanje kristijanizacije ovoga područja. Međutim, valja reći da se još uvijek malo zna o prvim kršćanskim zajednicama u Istri u vrijeme progona, kao i o crkvenoj organizaciji za vrijeme cara Konstantina Velikog i njegovih nasljednika u 4. stoljeću, prije svega zbog toga što te zajednice nisu ostavile traga u pisanim izvorima,¹⁵ a arheološki su tragovi razmjerno ograničeni na najstariji horizont crkvene arhitekture u biskupskim središtima.¹⁶

Znakovita je činjenica da imena istarskih biskupa nema u kršćanskoj literaturi 4. i 5. stoljeća; njihova se imena ne zatječu na crkvenim koncilima tog

¹² BULIĆ 2014: 66-68.

¹³ MATIJAŠIĆ 1988: 8.

¹⁴ MENIS 1973: 281-284.

¹⁵ Istarski se klerici ne pojavljuju kao sudionici velikih zbivanja u životu Crkve u 4. stoljeću u regiji. Istarski biskupi nisu prisutni među sudionicima koncila, niti se javljaju u književnoj polemici između 4. i 5. stoljeća, kada su se razvile rasprave o arijanizmu i pelagijanizmu. Vidi CUSCITO 1977: 193-195. Može se čak reći da razvoj crkvene institucije ili organizacije nastupa kasnije ako se proces uspoređi s onim u sjevernoj Italiji ili južnoj Panoniji. Takvo je „kašnjenje“, kako je zaključio Bratož, uočljivo i na čitavom istočnom Jadranu, na prostoru sjeverne Dalmacije i Prevalitane. BRATOŽ 2009: 11.

¹⁶ Za Pulu vidi MIRABELLA ROBERTI 1943: 6-16; MARUŠIĆ 1967: 49-51; CUSCITO I RIA-VEZ 2010: 11-43. Za Poreč vidi ŠONJE 1969: 269-287; MATEJČIĆ I CHEVALIER 1998: 355-365; CAMBI 2002: 217. Za Trst vidi MIRABELLA ROBERTI 1992: 39-36; CUSCITO 2005: 215-238; ISTI 2009: 237-246.

razdoblja. Izuzetak je spomen porečkog biskupa Julijana koji donosi Rufin u 4. stoljeću¹⁷ i navodno pulskog biskupa Venerija koji je sudjelovao na rimskom koncilu 502. godine.¹⁸ Ovakvi manjkavi podaci, međutim, ne moraju nužno isključivati mogućnost postojanja istarskih biskupija u to vrijeme. S druge je strane, naročito u suburbiju kasnoantičke Pule, arheološki potvrđena intenzivnija izgradnja crkava, čiji se prvi val može kronološki smjestiti u 5. stoljeće.¹⁹ Ova činjenica nedvojbeno potvrđuje proces širenja i institucionalizacije kršćanstva u kasnoantičkim gradovima u Istri i na njihovim agerima, što je u svakom slučaju usporedivo s općim procesom kristijanizacije na širem sjevernojadranskom i sjevernoitalskom području, kao i u Dalmaciji i ostalim provincijama.²⁰ Ovakav se povijesni razvoj intenzivnije kristijanizacije uklapa u opće društveno-reli-gijske prilike Carstva nakon pobjedonosnog nastupa kršćanstva 391. – 392. godine.²¹ Hijerarhijska organizacija Crkve u Istri u najstarijim vremenima nije dobro poznata; svećenička se hijerarhija s naslovima klerika (biskupi, prezbiteri, đakoni i podđakoni) javlja krajem 5. i početkom 6. stoljeća, i to u naknadnim izgradnjama bazilika u Trstu, Poreču i Puli²² te potvrđuje već afirmiranu kr-šćansku organizaciju.

U prvoj polovini 6. stoljeća bizantsko-gotski rat ubrzao je raspadanje provincije, koje je započelo u vrijeme ostrogotske države, kada je provincija *Venetia et Histria* bila podijeljena na dva dijela. Naime, u izvorima od 533. do 537. spominje se kao *Venetum.... Provincia te Histria provincia* u izvorima iz 537./538.²³ Međutim, administrativno raspadanje provincije nije utjecalo na ekonomski razvoj Istre. Arheološki i literarni izvori govore da je u Istri pod novom političkom, ostrogotskom vlasti krajem 5. i u prvoj polovini 6. stoljeća neometano nastavljen ekonomski razvoj ruralnih imanja, a ne postoje nikakve naznake da se situacija promijenila nakon 538., kada Istra dolazi pod bizantsku vlast.²⁴ Uvjeti života u Istri 30-ih

¹⁷ *Rufin. Hist.* 11, 2, 28. Vidi CUSCITO 1983.

¹⁸ Vjerojatno nije zapravo riječ o pulskom biskupu, već o biskupu *Hispelluma* iz Umbrije čije se ime nalazi na popisima sudionika dvaju koncila održanih u Rimu 23. listopada i 6. studenog 502. godine, a niti jedan biskup nije iz provincije *Venetia et Histria*. O tom problemu vidi LANZONI 1927: 847; BRATOŽ 2009: 14, bilj. 17.

¹⁹ MARUŠIĆ 1967: 10-15.

²⁰ Za sjevernu Italiju vidi CRACCO RUGGINI 2000: 99-120; MARANO 2012: 161-184, a za Dalmaciju CAMBI 2002: 231-234.

²¹ Car Teodozije je tih godina izdao nekoliko odredbi koje su bile usmjerene protiv poganstva. Isprva zabranjuje poganske odredbe u Rimu, a zatim i u Egiptu 391. (*Cod. Theod.* XVI, 10, 10; XV, 10, 11). U konačnici ediktom iz Konstantinopola 392. zabranjuje poganstvo (*Cod. Theod.* XVI, 10, 12).

²² BRATOŽ 2009: 13.

²³ *Cassiod. Var.* 12, 22, 1; 12, 23, 1.

²⁴ MATIJAŠIĆ 1997: 210.

godina 6. stoljeća odražavaju se u Kasiodorovim pismima,²⁵ a vjerojatno je slična situacija obilježila gotovo čitavo stoljeće. Kasiodor Istru naziva „smočnicom kraljevskog grada, kutkom punim užitaka i radosti“.²⁶ Nadalje, o Istri piše: „Vaš nam je, naime, kraj posve blizu; smjestio se ponad Jonskog zaljeva, prepun je maslina, nakićen usjevima, bogat vinovom lozom, u njemu je kao iz triju vimena što su, tako reći, nabrekla od izvrsnih plodova potekao svakojaki urod u obilju kakvo se može poželjeti. S punim se pravom taj kraj naziva ravenskom Kampanijom...“.²⁷ Arheološki podaci ukazuju na to da rimske rustične vile, glavni oblik naseljavanja agera u rimskom razdoblju, imaju kontinuitet naseljenosti od ranocarskog razdoblja do ranog srednjeg vijeka.²⁸ Rimske rustične vile osnovne su gospodarske jedinice rimskog doba i njihova je izgradnja u uskoj vezi s urbanizacijom određenog teritorija jer znatnim dijelom čine gospodarsku osnovu rimskih gradova. Stoga je sasvim očekivana, u ranijim studijama naglašena,²⁹ gušća distribucija rustičnih vila na zapadnom i južnom dijelu poluotoka, na obali i njezinu neposrednom zaleđu u blizini najznačajnijih gradskih središta koja u kasnoj antici postaju središta dijeceza (Slika 1). Blizina tržišta i prometna povezanost, osobito mogućnosti vodenog transporta, u pravilu predstavljaju uvjete za uspješnu distribuciju gospodarskih proizvoda s imanja. Ruralna imanja, većim dijelom ranocarskog postanka, ostaju glavno mjesto gospodarske djelatnosti sve do kraja Seobe naroda i naseljavanja novih etničkih skupina na poluotok početkom 7. stoljeća.

Ovakve su povijesne okolnosti neosporno ekonomski pogodovale i razvoju crkvene arhitekture. Sredinom i u drugoj polovini 6. stoljeća Justinijanovi zakoni poticali su lokalne biskupe i bogate posjednike, kao i vlasti diljem Carstva da grade, održavaju i obnavljaju crkve.³⁰ Takva je inicijativa vidljiva i u Istri, gdje se broj sakralnih građevina povećava ne više samo na urbanom prostoru i suburbiju već i na širem prostoru negdašnjeg rimskog agera.³¹ S druge, pak, strane, osim što

²⁵ *Cassiod. Var.* 12, 22-24; MATIJAŠIĆ 1988b: 363-371. Akribičnu analizu Kasiodorovih pisama te iz njih proizišlu interpretaciju gospodarskih, političkih i društvenih prilika u Dalmaciji i Panoniji vidi u GRAČANIN 2016: 211-273.

²⁶ *...urbis regiae cella penaria, voluptuosa nimis et deliciosa digressio... Cassiod. Var.* 12, 22. Prijevod prema KRIŽMAN 1997: 342.

²⁷ *Est enim proxima nobis regio supra sinum maris Ionii constituta, olivis referta, segetibus ornata, vite copiosa, ubi quasi tribus uberibus egregia ubertate largatis, omnis fructus optabili fecunditate profluxit. Quae non immerito dicitur Ravennae Campania... Cassiod. Var.* 12, 22. Prijevod prema KRIŽMAN 1997: 342.

²⁸ GIRARDI JURKIĆ 1981: 77-106; MATIJAŠIĆ 1988a: 99-104; STARAC 2010: 86-104. U Istri se istraživalo 12 nalazišta na kojima je potvrđen kontinuitet od ranocarskog razdoblja do 6. ili 7. stoljeća: Kršete, Červar-Porat, Vrsar, Barbariga – uljara, Dragonera sjever, Dragonera jug, Fažana, Šurida – Mala Vala, Peličeti, Uvala Dobrika, Uvala Verige i Vižula.

²⁹ MATIJAŠIĆ 1988a: 84-85; ISTI 1998: 307-310, 419.

³⁰ *Cod. Iust.* 1.4.26.

³¹ MARUŠIĆ 1967: 20-35.

Sl. 1. Antička ruralna nalazišta u pulskom ageru

- nalazište rimske ruralne arhitekture
- površinsko nalazište keramike

6. stoljeće karakteriziraju novi smjerovi u sakralnom graditeljstvu Istre,³² ono je značilo i kraj sazrijevanja kasnoantičke kulture, ali i kraj procesa kristijanizacije romanskog stanovništva u Istri.³³

Grobljanske crkve

Već za cara Konstantina započinju se kršćani pokapati u crkvama izvan grada. Ovaj će se običaj definitivno učvrstiti sredinom 4. stoljeća, a postat će pravilom na zapadu Carstva u 5. stoljeću.³⁴ Najstarije crkvene građevine izvan gradskih zidina Pule funerarnog su karaktera, a grade se tijekom 5. stoljeća na kršćanskim grobljima u okolini grada. Početkom 20. stoljeća istražene su dvije grobljanske crkve u suburbiju kasnoantičke Pule, crkva sv. Ivana kod Nimfeja i crkva sv. Felicitate. Obje su u potpunosti uništene prilikom graditeljskih intervencija u 19.

³² Crkvenu arhitekturu 5. stoljeća Istre karakterizira ravan začelni zid i polukružna klupa za kler odmaknuta od stražnjeg zida, dok su u 6. stoljeću karakteristične poligonalne apside na stražnjem zidu (CAMBI 2002: 242-248).

³³ Vidi ŠONJE 1981; CUSCITO 2003: 33-54.

³⁴ Noviju iscrpnu studiju s bibliografijom vidi u FIOCCHI NICOLAI 2016.

stoljeću.³⁵ Pripadaju arhitektonskoj inačici svojstvenoj istarskim crkvama u 5. stoljeću, odnosno tzv. bazilici akvilejskog tipa, koju karakterizira ravan začelni zid i upisana apsida, odnosno slobodnostojeća polukružna prezbiterijalna klupa (T. I, 1-2). U auli za kult postupno će se razviti prostor koji je odijeljen od ostale cjeline svojim povišenjem, kao što je to utvrđeno u ostalim bazilikama 5. stoljeća na području pod akvilejskim utjecajem i u istarskim bazilikama: u predeufrazijevoj bazilici u Poreču, u katedrali u Puli, u ranokršćanskom kompleksu u Nezakciju te u martirijalnoj bazilici u Trstu.³⁶

Crkva sv. Ivana kod Nimfeja nalazila se u neposrednoj blizini gradskih zidina i djelomično je istražena 1906. godine,³⁷ a bila je izgrađena na području nekadašnje rimske nekropole i najstarijeg ranokršćanskog groblja između gradskih zidina i Amfiteatra. Anton Gnirs je prilikom istraživanja raspoznao pravokutnu dvoranu širine 9,7 metara, a u njezinu istočnom dijelu supstrukciju za polukružnu svećeničku klupu. Crkva je bila ukrašena podnim mozaicima koji se datiraju u sredinu 5. stoljeća, a pronađeni su i ostaci oltara s opljačkanim oltarnim grobom za relikvije.³⁸

Uobičajena je praksa u ranokršćansko doba bila da se sv. Ivanu Krstitelju posvećuju crkve koje su imale krstionicu,³⁹ iako ovakva posveta nije pravilo. S obzirom na to da u pulskom slučaju krstionica izostaje, u prilog posveti ovom svecu govori sama lokacija crkve, uz izvor pitke vode poznat po nazivu Karolina te činjenica da mu se kult na sjevernojadranskom prostoru razvio već krajem 4. stoljeća, što potvrđuju i pisani izvori.⁴⁰ Sudeći prema navedenom, ova je ranokršćanska crkva oko koje se razvilo i prvo ranokršćansko groblje imala važnu ulogu u definiranju izvangradske ranokršćanske topografije, a u povijesnoj je realnosti očito odgovala potrebama vremena u kojemu se oblikovala kršćanska

³⁵ UJČIĆ 1998: 746-747. Iako na ovim crkvenim lokalitetima više ne postoji mogućnost revizijskih istraživanja zbog novije gradnje, podaci poput veličine objekta, tlocrta, postojanja liturgijskog namještaja poznati su iz rezultata arheoloških istraživanja koje je proveo Anton Gnirs početkom 20. stoljeća. GNIRS 2009 [1906]: 188-194; ISTI 2009 [1911]: 207-217. Obje su crkve kasnije uključene u sintetične studije o ranokršćanskoj arhitekturi Istre s naglaskom na tipologiju i funkcije, ali bez daljnjeg pokušaja njihove kontekstualizacije. MARUŠIĆ 1967; BOVINI 1974.

³⁶ TAVANO 1970: 154-174; CUSCITO 1999: 97-98.

³⁷ GNIRS 2009 [1906]: 188-194; BOVINI 1974: 197.

³⁸ GNIRS 2009 [1906]: 190-192; MARUŠIĆ 1967: 11.

³⁹ MIGOTTI 1996: 220; MARTORELLI 2012: 235.

⁴⁰ Prema propovijedi akvilejskog biskupa Kromacija, relikvije sv. Ivana Krstitelja donesene su prije 386. godine u Konkordiju, zajedno s onima sv. Ivana Evandelista, sv. Andrije, sv. Tome i sv. Luke. *Chromat., Sermo* 26, 3-4; PASCHINI 1911: 21; BRATOŽ 1999: 97. Na akvilejskom je području sv. Ivanu Krstitelju bila posvećena i crkva sv. Ivana u Timavu iz 5. stoljeća, u čijoj je prvobitnoj dvoranskoj crkvi pronađen oltarni grob u koji su se mogle položiti relikvije. CUSCITO 1990: 61-110; ISTI 2009: 173.

percepcija smrti, što je u prvom redu značilo pokojnicima osigurati mjesto molitve i euharistijskog slavlja.⁴¹

Crkva sv. Felicitate bila je izgrađena na Velom polju (Prato Grande) u suburbiju kasnoantičke Pule. Ondje se u antičko vrijeme nalazila istočna gradska nekropola, o čemu svjedoče zidane grobnice obiteljskog karaktera, kao i brojni rimski i ranokršćanski sarkofazi.⁴² Crkvu je 1909. istražio Gnirs,⁴³ njezini ostaci danas nisu sačuvani, a podatke o njezinu smještaju i tlocrtu donose radovi Pietra Kandlera, Antona Gnirsa i Camilla de Franceschija.⁴⁴ Riječ je o trobrodnoj bazilici s dvama nizovima od devet stupova, ravnim začelnim zidom i polukružnom slobodnostojećom svećeničkom klupom, odvojenom od začelnog zida. Crkva dobiva novi izgled u 8. ili 9. stoljeću, kada je skraćen njezin prezbiterij i umjesto ravnog začelnog zida dobiva tri izbočene polukružne apside (T. I, 1).⁴⁵ Od ranokršćanske faze bila je sačuvana podložna ploča s okruglim utorima za stupove oltarne menze s udubinom za oltarne relikvije,⁴⁶ kao i dijelovi višebojnog podnog mozaika koji se stilski pripisuje istočnojadranskim mozaičkim radionicama 5. stoljeća.⁴⁷ Kasnoantičkoj fazi crkve pripada ulomak pluteja ukrašen plitkim reljefom. S jedne je strane motiv *Agnus dei* s križem na ramenu, a s druge Kristov monogram.⁴⁸ Prema Branku Marušiću, iz crkve potječe nalaz imposta kapitela s uklesanim natpisom *ANT(onius) EPIS(copus)*.⁴⁹ Rajko Bratož povezuje ovaj natpis s imenom prvog imenom potvrđenog pulskog biskupa s početka 6. stoljeća,⁵⁰ no prema raspoloživim podacima, nije moguće nedvojbeno prepoznati biskupa Antonija kao inicijatora gradnje ove crkve. Sudeći prema razmjerno velikim dimenzijama crkve (34 x 12,5 m), bazilika je služila okupljanju većeg broja vjernika. Posveta crkve rimskoj svetici Felicitati, koja se u obliku hagiotoponima sačuvala sve do danas, unatoč naknadnoj posveti sv. Ivanu, zaštitniku Reda templara, također upućuje na raširen običaj posvete univerzalnim svecima u kasnoj antici.⁵¹

⁴¹ FIOCCHI NICOLAI 2016: 635.

⁴² GNIRS 2009 [1911]: 215; DE FRANCESCHI 1932: 35-48; MARUŠIĆ 1967: 11.

⁴³ GNIRS 2009 [1911]: 207-217.

⁴⁴ KANDLER 1876: 184; GNIRS 2009 [1911]: 207-217; DE FRANCESCHI 1932: 31-51.

⁴⁵ DE FRANCESCHI 1932: 32.

⁴⁶ GNIRS 2009 [1911]: 211; CHEVALIER 1999: 106-107, sl. 2.

⁴⁷ MARUŠIĆ 1967: 11; BOVINI 1974: 196; MEDER 2003: 61-62.

⁴⁸ GNIRS 2009 [1911]: 209-210.

⁴⁹ MARUŠIĆ 1980-1981: 51. T. VI, 1.

⁵⁰ BRATOŽ 2009: 15.

⁵¹ Svetičin je blagdan zabilježen kao istaknuto slavlje i u srednjovjekovnom kalendaru pulske katedrale s kraja 14. stoljeća. Vidi SCHIMMELPFENNIG 1999: 354, 359.

Uzimajući u obzir analogne pojave gradnje cemeterijalnih crkava u suburbijima gradova na području čitavog Carstva,⁵² jasno je da je i kasnoantička Pola slijedila topografske zakonitosti u kristijanizaciji neposrednog izvangradskog prostora. U tom pogledu očituje se i topografski kontinuitet jer se i jedna i druga crkva smještaju na području rimskih nekropola te postoje pretpostavke o namjeni pret-hodnih rimskih struktura. Naime, A. Gnirs pretpostavio je da je crkva sv. Felicitate izgrađena na mjestu poganskog hrama posvećenog rimskoj božici Felicitati,⁵³ iako to nije izvjesno. U tom bi se slučaju radilo o kulturnom slijedu, odnosno zamjeni poganskog kulta kršćanskim.⁵⁴ Valja spomenuti da je upravo u 4. i 5. stoljeću karakteristično negiranje poganskih kulturnih mjesta izgradnjom kršćanskih sakralnih objekata na istome mjestu, kao i reutilizacijom građe poganskih hramova, što je i simbolički proslavljalo pobjedu kršćanstva.⁵⁵ Napokon, te su crkve, iako su bile izvorno namijenjene funerarnim obredima, služile i okupljanju vjernika te se su se u njima od 5. stoljeća održavala i euharistijska slavlja nedjeljom, a posebno na *dies natalis* sveca kojemu je crkva bila posvećena.⁵⁶

Oratoriji u sklopu rustičnih vila?

Usporedno s izgradnjom rimskih urbanih središta na Istarskom poluotoku krajem Republike i početkom Carstva odvija se naseljavanje izvangradskog područja u obliku svojstvenom rimskoj civilizaciji, odnosno gradnja rustičnih vila na gradskim agerima, koji s gradovima u ekonomskom i upravnom kontekstu čine nedjeljivu cjelinu. Sličan prodor civilizacijskih tekovina, ovog puta prvenstveno onih duhovnih, iz urbanog u ruralno područje dogodio se i u kasnoj antici, kada vlasnici pojedinih rustičnih vila, uglavnom stanovnici grada, „donose“ na svoje imanje i svoja religiozna uvjerenja. O kristijanizaciji sela govore arheološki ostaci kršćanskih građevina u sklopu rustičnih vila ili u njihovoj neposrednoj blizini. Pavuša Vežić istaknuo je dva kronološka sloja kršćanskih građevina u ruralnim sredinama koja se odvijaju između 4. i 7. stoljeća.⁵⁷ Starijoj fazi pripadaju privatni oratoriji i memorije čiji su inicijatori gradnje pokršteni zemljoposjednici koji svoju vjeru njeguju na svojim imanjima. Mlađu fazu čine adaptacije, dogradnje

⁵² Vidi općenito FIOCCHI NICOLAI 2016. Analogne procese na susjednim područjima vidi u CANTINO WATAGHIN 2006.

⁵³ GNIRS 2009 [1911].

⁵⁴ Takvi primjeri zabilježeni su i na prostoru susjedne provincije Dalmacije. Primjeri pogansko-kršćanskog kontinuiteta te „dinamike sakralnog preslojavanja“ donose se u radu Branke Migotti (MIGOTTI 1992).

⁵⁵ BROWN 1981: 92, 118.

⁵⁶ O tome detaljnije vidi FIOCCHI NICOLAI 2016: 630, 638.

⁵⁷ VEŽIĆ 2005: 80, 111.

ili gradnje većih bogomolja za zadovoljavanje potreba kongregacijske liturgije i sakramenta krštenja. Nova duhovna shvaćanja koja se intenzivnije počinju širiti izvan gradskih središta nakon pobjedonosnog nastupa kršćanstva pred kraj 4. stoljeća utječu na funkcionalne i sadržajne preobrazbe rustičnih vila koje se, među ostalim obrascima preobrazbi, kristijaniziraju, odnosno dobivaju nove sadržaje namijenjene štovanju sada jedine dopuštene religije u državi.⁵⁸

O nekoliko su rustičnih vila u Istri iznesena mišljenja o postojanju oratorija ili kućnih kršćanskih svetišta. Gnirs je pretpostavio prenamjenu velikog središnjeg prostora s eksedrom u termalnoj zgradi u uvali Verige na Velikom Brijunu u kršćansko svetište, što argumentira nalazom grobnog ukopa s vanjske strane eksedre, a iznosi i mišljenje da se bazen frigidarija koristio kao baptisterij.⁵⁹ Valja naglasiti da su kasnoantički grobni ukopi u sklopu rustičnih vila uobičajena pojava te, iako su često povezani sa sakralnom građevinom, ne mogu predstavljati ključan argument za identifikaciju oratorija. Jedna je od karakterističnih pojava u kasnoantičkim preobrazbama rustičnih vila promjena funkcije osobito onih dijelova *pars urbana* koji su nekoć bili sredstvo iskazivanja prestiža i moći vlasnika, poput termalnih sklopova, dvorana za primanja ili peristilnih šetnica. Međutim, ove promjene, koje su potvrđene tragovima smrti, ne označavaju prestanak života u vili, već podrazumijevaju njegov nastavak uz prostore ili u prostorima u kojima se nalaze ukopi.⁶⁰ Sličnu prenamjenu Gnirs pretpostavlja i na lokalitetu Barbariga – peristilna vila,⁶¹ u prostoriji krajnjeg zapadnog dijela sjevernog krila koju je Schwalb interpretirao kao ranocarsko kućno svetište.⁶² Prema Gnirsu, apsida na sjevernoj strani prostorije predstavlja naknadnu dogradnju iz 3. ili 4. stoljeća,

⁵⁸ Različito od aktualnih historiografskih trendova u proučavanju kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog ruralnog pejzaža, osobito iz arheološkog i povijesno-umjetničkog aspekta, znanstveni interes domaćih istraživača sve donedavno nije obuhvaćao opća pitanja preobrazbi rimskih vila u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. S obzirom na to, relativno je malo studija koje se bave pitanjima preobrazbi rimskih vila u navedenom razdoblju na području Hrvatske. Iako se još 80-ih godina prošlog stoljeća ove problematike usputno dotiče Robert Matijašić (MATIJAŠIĆ 1988: 99-104), a početkom ovog stoljeća nastaju i dva kraća sintetična rada Vlaste Begović Dvoržak (BEGOVIĆ DVORŽAK: 2001; ISTA 2009), jedina je temeljita sustavna rasprava zasad neobjavljena doktorska disertacija Maje Zeman (ZEMAN 2014a: 219-313), gdje se navodi i sva relevantna inozemna bibliografija o preobrazbama vila u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku.

⁵⁹ GNIRS 1915: 141-142, n. 11. Ovo mišljenje prihvaća i Vlasta Begović Dvoržak (BEGOVIĆ DVORŽAK 1990: 101).

⁶⁰ LEWIT 2003: 262-263, 270. Kasnoantički ukopi u vilama ne javljaju se nužno u *pars urbana*, već su poznati i u sklopu *pars rustica*, vidi RIPOLL I ARCE 2000: 103.

⁶¹ Maritimna vila s isključivo stambeno-rezidencijalnim sadržajima poznata pod nazivom Barbariga – peristilna vila nalazi se na morskoj obali, 15-ak km sjeverozapadno od Pule. Istražio ju je početkom 20. stoljeća Hans Schwalb, časnik monarhijske vojske i danas nam je poznata samo na osnovi njegove objave rezultata istraživanja, SCHWALB 1902: 1-52.

⁶² GNIRS 2009 [1911]: 196; SCHWALB 1902: 27-28.

kada je prostorija prenamijenjena u kućni oratorij. Ovakvo stajalište zastupa i Branko Marušić,⁶³ no takav razvoj prenamjene prostora nije u potpunosti izvjestan jer nisu poznati nalazi koji bi ga nedvojbeno potvrdili. Analogne interpretacije sakralnog prostora postoje i za polukružnu prostoriju i reprezentativan hodnik u zapadnom krilu maritimne vile na lokalitetu Dragonera jug, sagrađene prilikom rekonstrukcije građevine krajem 4. stoljeća. Alka Starac navodi da je geometrijska ornamentika na mozaiku reprezentativnog hodnika jednako svojstvena sakralnoj i svjetovnoj arhitekturi kasne antike, no ipak se odlučuje za pretpostavku kako apsidalni prostor, zajedno s hodnikom ispred njega, predstavlja duhovno središte imanjanja, odnosno mjesto namijenjeno kršćanskom kultu (T. II, 2).⁶⁴ Uslijed nedostataka nalaza povezanih s liturgijom, skloni smo apsidalnom prostoru pripisati svjetovnu funkciju, možda onu triklinija. Promjer apsida na Dragoneri od oko 5 m pružao je dovoljno mjesta za prostran, vjerojatno drven, *stibadium*, odakle se preko možebitnih velikih prozorskih otvora u reprezentativnom hodniku omogućavala vizura prema moru. Ovakvo nam se tumačenje čini razložnim s obzirom na to da se u nepravilnoj prostoriji zapadno od apsida, vratima povezanoj s reprezentativnim hodnikom, nalazilo kuhinjsko ognjište.⁶⁵ Kad je riječ o različitim rješenjima podne obloge na primjerima triklinija iz Stobija, analogiju s Dragonerom moguće je pronaći u tzv. Partenijevom trikliniju čiji je pod bio prekriven u tehnici *opus sectile* od dvobojnih mramornih ploča koje, kao i one s Dragonere, imaju šesterokutan i pravokutan oblik.⁶⁶ U kasnoantičkoj graditeljskoj fazi rustične vile na lokalitetu Červar-Porat iz 4. stoljeća, u susjednom porečkom ageru, među stambenim prostorima ističe se izdužena apsidalna prostorija (T. II, 1). Istraživačica nalazišta iznosi mogućnost da je navedena apsidalna prostorija imala sakralnu namjenu, ali ističe da za takvo tumačenje ne postoje nepobitni argumenti.⁶⁷ Usprkos izraženim mišljenjima o možebitoj sakralnoj namjeni ove prostorije,⁶⁸ držimo da je namjena ove prostorije svjetovna, vjerojatno u funkciji triklinija ili dvorane za primanja, analogno drugim poznatim primjerima s područja rimske države.⁶⁹

Iako postoje mišljenja o postojanju kućnih kršćanskih svetišta ili oratorija u kasnoantičkim rustičnim vilama u Istri, bitno je naglasiti da ni u jednom slučaju nisu poznati nalazi koji bi se neosporno povezali s liturgijskom praksom. Oratoriji

⁶³ MARUŠIĆ 1967: 9; ISTI 1978: 556.

⁶⁴ STARAC 2010: 59-64.

⁶⁵ Isto: 67.

⁶⁶ GERASIMOVSKA 2009: 398-400, sl. 2-4; STARAC 2010: 59.

⁶⁷ GIRARDI JURKIĆ 1979: 290.

⁶⁸ MATIJAŠIĆ 1998: 143.

⁶⁹ TASSAUX 2003: 383-390; GERASIMOVSKA 2009: 400-405; MARANO 2016: 111-126. Pregled raskošnih kasnoantičkih triklinija s apsidom ili bez nje i redovito s polukružnim klupama za objedovanje (*stibadium*) vidi u VOLPE 2011: 507-523.

u sklopu rezidencijalnih dijelova ruralnih zgrada izuzetno su rijetka pojava. Za područje Dalmacije postoje mišljenja o privatnim kućnim svetištima u rezidencijalnim dijelovima ruralnih građevina u Mirima i Orliću.⁷⁰ Međutim, s priličnom je sigurnošću oratorij u sklopu privatne ruralne rezidencije moguće prepoznati samo na lokalitetu Lullingstone u Engleskoj, gdje su na zidnoj fresci iz druge polovine 4. stoljeća prikazana dva oranta.⁷¹

Rustične vile i crkve

Crkve na privatnim izvangradskim imanjima mogle su se integrirati u postojeće, obično rezidencijalne, ali i gospodarske dijelove rustičnih vila koji su adaptacijom dobivali novu namjenu za vjerske potrebe ili je za potrebe liturgije sagrađena nova građevina, bilo dislocirana od postojeće stambeno-gospodarske građevine ili je, pak, nova kršćanska građevina nastala na dijelu starijeg arhitektonskog kompleksa koji više nije bio u izvornoj funkciji.⁷² Dislocirane novopodignute kršćanske kultne građevine bile su svrhovito povezane sa stambenim i/ili gospodarskim zdanjem.⁷³ Daljnja kategorizacija ranokršćanskih kulturnih građevina na ruralnom području podrazumijeva: 1. crkve u sklopu rustičnih vila sagrađene u vrijeme dok su rustične vile bile još u upotrebi i 2. crkve na mjestima ili u neposrednoj blizini rustičnih vila koje su prestale funkcionirati u izvornoj stambeno-gospodarskoj funkciji.⁷⁴ Dakle, s jedne je strane riječ o uključivanju novih kršćanskih sadržaja u sklopove ruralnih građevina, a s druge o gradnji takvih građevina nakon što je rustična vila izgubila svoje klasične funkcionalne značajke, u smislu osnovne gospodarske jedinice rimskog kasnorepublikanskog i carskog razdoblja, te se uslijed pojačanog naseljavanja preobrazila u naselje.⁷⁵

Evidentan primjer u pulskom ageru preobrazbe rustične vile u naselje i zatim gradnje crkve za potrebe stanovnika naselja zabilježen je u uvali Madona (tzv. Kastrum) na Velikom Brijunu, gdje se ranocarska gospodarska građevina uslijed pojačanog naseljavanja preobrazila u naselje utvrđeno bedemima. Naselje je vjerojatno bilo omeđeno bedemima u prvoj polovini 5. stoljeća. Svojevrsna je potvrda ovakvoj dataciji crkva Sv. Marije sagrađena u drugoj polovini 5. stoljeća u nepo-

⁷⁰ ZEMAN 2014a: 239-245.

⁷¹ RIPOLL I ARCE 2000: 85-86; CHAVARRÍA ARNAU 2011a: 230-232; LEWIT 2004: 25.

⁷² BOWES 2000: 587-596; RIPOLL I ARCE 2000: 74-86; BROGIOLO I CHAVARRÍA 2003: 21-24; VEŽIĆ 2005: 79-111; ZEMAN 2014a: 224-226.

⁷³ Primjere dislociranih kršćanskih građevina u odnosu na rustičnu vilu za područje Iberskog poluotoka vidi u BOWES 2001: 324-333, za južnu Galiju i Hispaniju u BROGIOLO I CHAVARRÍA 2003: 17-20, a za Dalmaciju u SUIĆ 1996 [1960]: 659-688; VEŽIĆ 2005: 82-94, 96-98.

⁷⁴ CHAVARRÍA ARNAU 2011a: 229-243; ZEMAN 2014a: 227.

⁷⁵ CHAVARRÍA ARNAU 2011a: 232-233.

srednoj blizini naselja te je očito naselje kojemu crkva pripada u vrijeme njezine izgradnje već bilo utvrđeno bedemima i unutar njega nije bilo mjesta za gradnju crkve jer bi u suprotnom crkva zasigurno bila izgrađena unutar naselja (T. I, 3).⁷⁶

Budući da se crkve u velikom broju slučajeva ponovno koriste dijelovima nekadašnjih rimskih građevina, naročito vila i njihovih pripadajućih prostora, topografija je ruralnih crkava čvrsto povezana s topografijom kasnoantičkih vila i naselja. Stoga je analiza kasnoantičkih preobrazbi vila nužna pri tumačenju kristijanizacije ruralnih prostora, porasta crkvenoga patrimonija i razvoja kasnijeg crkvenog ustrojstva sa župnim crkvama.⁷⁷ Faza izgradnje ruralne crkve u blizini vile često naznačuje gubljenja ranijih sadržajnih i funkcionalnih značajki rustičnih vila, kada one uslijed pojačanog naseljavanja postaju jezgrom oko koje se formira naselje,⁷⁸ ponekad s kontinuitetom i do suvremenog doba.⁷⁹ U tim novoformiranim naseljima crkva preuzima vodeću funkciju vjerskog objekta, ali i ekonomskog i društvenog središta.⁸⁰ Naime, crkve u kasnoj antici, osim svoje liturgijske funkcije, imaju i ulogu okupljališta, trgovišta, kao i sabirališta poreznih davanja.⁸¹ U tom se kontekstu postavlja pitanje u kojem trenutku pojedine sakralne građevine prestaju biti samo kapele i kada dobivaju svoju župnu liturgijsku funkciju (*cura animarum*). To je u najvećem broju slučajeva nemoguće odrediti s obzirom na nemogućnost provođenja sustavnih arheoloških istraživanja takvih višeslojnih lokaliteta koji sadrže rustične vile, crkve i groblja.

Na Kalcedonskom je koncilu 451. g. donesena odredba prema kojoj crkve na privatnim posjedima moraju biti pod nadzorom lokalnog biskupa.⁸² Na Zapadu se također tijekom 5. stoljeća prepoznaje sve veća potreba za uvođenjem nadzora nad crkvenim patrimonijem, pa tako i nad svim crkvenim građevinama na privatnim posjedima. Tako je papa Lav I. 459. g. odredio da se oratoriji mogu osnivati jedno uz službeno biskupovo odobrenje.⁸³ Krajem istog stoljeća papa Gelazije I. donio je odluku da crkve moraju posvetiti biskupi.⁸⁴ Ipak, u recentnoj se literaturi

⁷⁶ MARUŠIĆ 1975: 338.

⁷⁷ CHAVARRÍA ARNAU 2004: 83.

⁷⁸ PERCIVAL 1976: 174-182.

⁷⁹ Razmjerno dobar pokazatelj kontinuiteta naseljenosti vidljiv je u antičkim jezičnim reliktima, predijalnim ili posjedovnim toponimima. Predijalni toponimi s dočetcima -an i -ana razvili su se glasovnim pretvorbama pridjevskog oblika imena vlasnika zemljišta (najčešće gentilicija) ili predjela od klasičnog preko vulgarnog latiniteta do suvremenih romanskih jezika, odakle su prodrijeli u slavenske jezike kao rezultat akulturacije strosjedilačkog, romanskog i mlađeg slavenskog kulturnog elementa, vidi MATIJAŠIĆ 1981: 107-133.

⁸⁰ BROWN 2003: 146.

⁸¹ VOLPE 2010a: 63.

⁸² CHAVARRÍA ARNAU 2007: 129.

⁸³ *Cod. Iust.* 1, 3, 26.

⁸⁴ CHAVARRÍA ARNAU 2007: 129-130.

nailazi i na neusuglašena stajališta kada je riječ o pitanju izravne crkvene kontrole nad privatnim posjedima. Naročito se to odnosi na već spomenutu prvu fazu kristijanizacije izvangradskih područja koja se pretežno odvijala tijekom 5. stoljeća diljem Carstva. Naime, iako su se crkve na ruralnim područjima povezivale s inicijativom bogatih zemljoposjednika, izvori s kraja 4. i od početka 5. stoljeća upozoravaju na poganske rituale i traže intervenciju vlasnika imanja oko organizacije ckvenog života.⁸⁵ Međutim, postavlja se pitanje može li se i u kojoj mjeri stvarno razaznati utjecaj crkvnog autoriteta biskupa koji stoluje u gradu na ruralna područja? U ovome će se kontestu pokušati sagledati dva kasnoantička crkvena lokaliteta vezana uz vile. Naime, uvažavajući činjenicu da je crkva na privatnom posjedu iskazivala prestiž vlasnika imanja, odnosno inicijatora gradnje, posebno se zanimljivim čine primjeri gradnje crkve sv. Hermagore kraj Pule i trolisne kapele iz koje se kasnije razvio crkveni kompleks sv. Andrije u Betiki, o kojima će kasnije biti više riječi. Očito je da su vlasnici vila do kraja 5. stoljeća imali znatnu ulogu u evangelizaciji ruralnog stanovništva. Crkva na privatnom posjedu iskazivala je i prestiž vlasnika imanja i inicijatora gradnje, koji je uz biskupovo odobrenje crkvu mogao opremiti dodavanjem novih arhitektonskih elemenata i liturgijske dekoracije. Od 6. stoljeća nadalje pripadnici bogatih aristokratskih staleža često su podizali privatne crkve na svojim ruralnim imanjima.⁸⁶ U slučaju istarskih primjera ranokršćanskih crkava u sklopu ili u neposrednoj blizini rustičnih vila ne raspoložemo pisanim podacima o graditeljima tih crkvi. Analiza razmjerno skromnih arheoloških podataka ne pruža odgovore na brojna otvorena pitanja. Ostaje nejasno jesu li ih podizale fizičke osobe, vlasnici imanja ili su podignute na inicijativu crkvene vlasti, jesu li podignute za potrebe bogoslužja stanovnika ruralne građevine ili za potrebe već novoformiranog naselja. Arheološka istraživanja i podaci u literarnim, pravnim ili koncilskim dokumentima rasvjetljavaju da je proces intenzivnije kristijanizacije na Zapadu započeo krajem 4. i početkom 5. stoljeća i da je bio povezan s rimskom zemljoposjedničkom elitom.

Zbog slabe istraženosti, među mnogobrojnim istarskim ranokršćanskim crkvama podignutim na mjestu rustične vile ili u njihovoj neposrednoj blizini ni u jednom slučaju zasad nije dokazivo da je crkva podignuta u vrijeme egzistiranja rustične vile u svom izvornom funkcionalnom obliku. Naravno, nije moguće u potpunosti isključiti postojanje privatnih kapela namijenjenih bogoslužju stanovnika stambeno-gospodarskih građevina, no moguća je i druga, prethodno spomenuta, tipološka kategorija kristijanizacije kasnoantičkog sela koja podrazumijeva gradnju crkve nakon što je rustična vila prestala funkcionirati i preobrazila se u naselje drugog tipa. Za razliku od bogomolja kongregacijskog tipa, memorijalne

⁸⁵ CHAVARRÍA ARNAU 2007: 641.

⁸⁶ BROGIOLO I CHAVARRÍA ARNAU 2010: 57; CHAVARRÍA ARNAU 2011a: 229.

su se kapele redovito podizale u vrijeme funkcioniranja rustične vile sa svojim izvornim funkcionalnim značajkama. U pulskom ageru ističu se dva primjera, Sv. Andrija i Sv. Agneza u Betiki, na kojima su poznate memorijalne kapele u sklopu rustičnih vila.

U zaleđu morske obale, na središnjem dijelu zapadne obale pulskog agera, sukcesivno se između 5. i 7. stoljeća razvija crkveni kompleks u Betiki (T. III, 1). Najstarijim građevinskim dijelom smatra se trolisna memorijalna kapela (*cella trichora*) koja je bila izgrađena na ostacima starijeg antičkog objekta, vjerojatno rustične vile, u prvoj polovini 5. stoljeća. Ova trolisna kapela ima najbliže analogije iz istog razdoblja u Konkordiji, Emoni i Monasteru kraj Akvileje.⁸⁷ Pod istim kulturnim utjecajima koji su dostizali do Istre, a čija su izvorišta u kontekstu ravensko-akvilejskog kulturnog kruga, trolisne se kapele javljaju i na priobalnom području Dalmacije.⁸⁸ Votivni natpis na mozaiku iz trihore donosi imena donatora koji su donirali podni mozaik južne kapele s oltarom i posvetili ga blaženim svecima:

[In] honore beat(orum) / [sa]nctorum, / [Fe]licianus et / [Inge]n[ua] pecca
/ [tores...] [...]tis fec(er)u(unt).⁸⁹

Pojašnjava li u ovome slučaju natpis namjenu trolisne kapele? Je li imala funkciju memorijalne kapele ili martirija u kojemu su se čuvale apostolske relikvije čiji je kult na sjevernom Jadranu i u sjevernoj Italiji bio raširen u 5. stoljeću?⁹⁰ Iako se o njezinoj funkciji već raspravljalo⁹¹, definitivni se zaključci ipak ne mogu donositi, ali je neka temeljna zapažanja ipak potrebno istaknuti. U okviru proučavanja funkcije objekta, a samim time i karaktera spomenute ranije faze kristijanizacije na ruralnom imanju osnovna se polazišta pronalaze u analognim gradnjama, među kojima se ističu trihora u Konkordiji, ali i u pisanim izvorima iz kasne antike koji mogu potkrijepiti pretpostavku o martiriju s prestižnim relikvijama.⁹² Međutim, ako je zaista riječ o relikvijama sv. Andrije apostola, na što ukazuje kasniji natpis s crkvenog kompleksa, zanimljivo je pitanje tko je priskrbio relikvije. U tom kontekstu može se pretpostaviti značajna uloga samog vlasnika vile u evangelizaciji ruralnog stanovništva. Nije nam za sada poznat martirij na privatnim posjedima u okolici u kojemu su bile položene apostolske relikvije.

⁸⁷ MARUŠIĆ I ŠAŠEL 1986: 313-315; CUSCITO 2009: 159.

⁸⁸ VEŽIĆ 2005: 140-143.

⁸⁹ MARUŠIĆ I ŠAŠEL 1986: 330-331; CAILLET 1993: 337.

⁹⁰ Vidi bilj. 40.

⁹¹ MARUŠIĆ I ŠAŠEL 1976; CUSCITO 1993.

⁹² Jeronimov martirologij za sjevernu Italiju, propovijed biskupa Kromacija (*Chromat.*, *Sermo* 26, 3-4). PASCHINI 1911: 21; BRATOŽ 1999: 97.

Naime, relikvije apostola krajem 4 stoljeća pristižu i u Italiju, ali se isprva pohranjuju u apostolske bazilike izvan zidina (Milano, moguće i Trst) ili se smještaju pod oltare u gradskim katedralama (Pula, sv. Toma). U Konkordiji je sâm biskup posvetio crkvu s relikvijama apostola.⁹³ U svakom slučaju, štovanje relikvija tijekom 5 stoljeća u Istri bilo je raširena pojava jer arheološki nalazi potvrđuju oltarne grobove za relikvije, kako u urbanim središtima u Puli i Trstu tako i na izvangradskim područjima, u crkvi sv. Hermagore, u Nezakciju te u Dvigradu.⁹⁴

Pritom valja upozoriti na dva problema: 1. prisutnost vile u funkciji, 2. utvrđivanje blizine ili udaljenosti od biskupije u Puli. Prvi problem nameće potrebu za odgovaranjem na pitanje funkcije prvobitnog kršćanskog kulturnog objekta i utvrđivanjem njegove istovremenosti s funkcioniranjem vile. Je li trihoru u Betiki u blizini vile podignuo njezin vlasnik i je li i do kada crkvena građevina bila pod nadzorom vlasnika vile? Odgovor na ovako postavljeno pitanje pružaju nam navedeni elementi koji trihoru definiraju kao građevinu memorijalnog karaktera. S obzirom na to da se na temelju tlocrtnih analogija s Konkordijom te mozaika s Emonom memorijalna kapela datira u početak 5 stoljeća, graditeljska se inicijativa s razlogom može pripisati vlasniku obližnje vile, a ne pulskom biskupu. Naime, kada se u obzir uzmu rezultati istraživanja sličnih lokaliteta na širem području, odnosno na zapadu Carstva, koji pokazuju da su u 4. i 5. stoljeću utjecaj i djelovanje biskupa bili ograničeni tek na gradska središta i suburbij, može se zaključiti da je vlasnik imanja podignuo trihoru kao privatnu crkvu. Arheološka dokumentacija na Zapadu upućuje na zaključak da su crkve na ruralnim područjima podizali vlasnici imanja, a ne biskupi. Međutim, nije moguće ustvrditi vlasništvo posjeda samo na temelju arheoloških dokaza jer oni vrlo često pokazuju identične arheološke elemente za privatne crkve i za župne crkve pod kontrolom biskupa.⁹⁵

S obzirom na smještaj ranokršćanskog lokaliteta u Betiki s rustičnom vilom i ranokršćanskim kompleksom, potrebno je istaknuti da je on geografski udaljen od biskupskog središta u Puli i da je ta kršćanska zajednica mogla funkcionirati okupljena oko crkvene građevine koju je podignuo vlasnik vile i imanja zbog vjerskih potreba njegovih stanovnika. U svojoj prvoj razvojnoj fazi u 5. stoljeću crkva je, dakle, odnosno njezin kronološki najraniji dio, mogla biti izuzeta od stvarnog utjecaja i interesa pulskog biskupa. Teško je zamisliti da bi pulski biskup imao mogućnost izravne intervencije u gradnji na udaljenijem privatnom posjedu na kojem još uvijek središnju ulogu u organizaciji života ima vlasnik stambeno-gospodarskog objekta, odnosno vlasnik vile. Tek će se kasnije, kako to pokazuju povijesno-arheološka istraživanja u drugim regijama na Zapadu, stvaran utjecaj

⁹³ LIZZI 1989; BRATOŽ 1999.

⁹⁴ CUSCITO 1999: 87-104.

⁹⁵ BOWES 2007: 156.

biskupa proširiti i na vjerski život na ruralnim imanjima. Tek će od 6. stoljeća biskupi preuzeti kontrolu i nad ruralnim područjima, o čemu govori uspostava župnih crkava.⁹⁶

Dogradnjom sakralnog kompleksa u drugoj polovini 5. stoljeća trihora postaje svetište trobrodne bazilike. Ostaci arhitektonske skulpture poput kapitela, oltarnih pregrada i tranzena prema stilskim se obilježjima datiraju u 5. stoljeće.⁹⁷ Sličan razvoj kršćanskog kompleksa u blizini rustične vile koji se kreće od trihore, isprva u funkciji memorije, koja zatim dogradnjama postaje svetištem kompleksne bazilike s kongregacijskim funkcijama za seosku zajednicu, poznat je iz Pridrage nedaleko od Zadra.⁹⁸ Vežić pretpostavlja i jednak razvoj bazilike na lokalitetu Bilice kraj Skradina, no o namjeni ove građevine postoje i drugačija mišljenja.⁹⁹ S južne strane bazilike u Betiki bila je krajem 6. stoljeća podignuta kapela s krstionicom, dok je uz njenu južnu stranu nešto kasnije, vjerojatno u 7. stoljeću, dograđena i grobna kapela u kojoj su pronađena dva sarkofaga.¹⁰⁰

Dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja u Betiki nedvojbeno upućuju na naglo širenje kršćanstva u ruralnoj sredini 5. stoljeća. O razmjerno gusto naseljenosti ovog područja u ranocarsko doba svjedoče, osim starije građevine ispod trolisne kapele,¹⁰¹ brojna nalazišta rimskih rustičnih vila u okolici crkvenog kompleksa. U radijusu od 400 m od crkvenog kompleksa poznata su dva, dosad neistraživana, nalazišta rustičnih vila: na lokalitetima Betika – Tri vile¹⁰² i Stančija Bršćić.¹⁰³ Na širem području, u radijusu od oko 1,5 km, poznato je sedam nalazišta rustičnih vila.¹⁰⁴ Kompleksnost i veličina bazilike sv. Andrije u Betiki koja se formira tijekom 6. stoljeća upućuje da se na ovom lokalitetu radi o postojanju razmjerno brojne i čvrsto organizirane crkvene zajednice, moguće i naselja formiranog na supstratu rustične vile, naselja čija nam planimetrija i preciznije područje prostiranja, zbog nedostatne istraženosti, zasad izmiče. Kasniji radovi proširenja i monumentalizacije ukazali su na važnost naselja i u bizantsko doba u narednim stoljećima.

⁹⁶ BOWES 2007: 155

⁹⁷ MARUŠIĆ I ŠAŠEL 1986: 326.

⁹⁸ VEŽIĆ 2005: 85-94.

⁹⁹ Isto: 94-95. Za suprotno mišljenje o funkciji trikonhalne građevine u Bilicama vidi ZEMAN 2014a: 246-251; ISTA 2014b: 36-40.

¹⁰⁰ MARUŠIĆ I ŠAŠEL 1986: 326.

¹⁰¹ Isto: 310-311.

¹⁰² MATIJAŠIĆ 1988a: 52-53, 193.

¹⁰³ Isto: 53.

¹⁰⁴ Uvala Lunga, Barbariga – Kazamate, Barbariga – uljara, Barbariga – peristolna vila, Uvala Marić, Valencan: MATIJAŠIĆ 1988a: 50-52, 55-56; Marić Komunal: MATIJAŠIĆ 1998: 188.

Grobna je kapela iz 7. stoljeća mogla biti namijenjena ukopu crkvenih velikodostojnika ili pripadnika svjetovne aristokracije. Običaj pokapanja pripadnika aristokracije *ad sanctos* ustanovljen je još u kasnoj antici, kada se teži pokapanju uz samo mjesto ukopa svetaca te uz oltare, gdje su bile položene relikvije.¹⁰⁵ Pokapanje u neposrednoj blizini relikvija bilo je rezervirano za istaknute pripadnike kršćanske zajednice, a takvi su grobni ukopi svojevrsan statusni simbol.

U bližoj okolici, oko 350 m sjeveroistočno od crkvenog kompleksa sv. Andrije, nalazi se još jedna zanimljiva ranokršćanska građevina na lokalitetu poznatom pod nazivom Betika – Sv. Agneza.¹⁰⁶ Građevina je pravokutna tlocrta vanjskih dimenzija 8,1 x 11,7 m s po četiri kontrafora na uzdužnim zidovima (T. III, 2). Desetak grobova obloženih kamenim pločama nalazilo se uz samu građevinu.¹⁰⁷ Sudeći prema grobnim ukopima bez priloga, sasvim je razložno u građevini prepoznati memorijalnu kapelu. Stotinjak metara sjeverozapadno, uz poljski put, nalaze se ostaci rimske cisterne koja potvrđuje postojanje rustične vile u neposrednoj blizini memorije. Fina Juroš-Monfardin ističe nekoliko graditeljskih faza: „Faze gradnje kreću se od grobne edikule ili manjega mauzoleja iz 2. stoljeća, preko kasnoantičkoga horeuma (vjerojatnije starokršćanskoga mauzoleja), do ranosrednjovjekovne grobne kapele iz 5. – 6. stoljeća.“ Prema iznesenoj kronologiji, kao i s obzirom na to da ne raspolažemo preciznijim podacima o pokretnim arheološkim nalazima, niti o njihovu stratigrafskom kontekstu, ostaje nepoznato preciznije vrijeme prenamjene antičkog mauzoleja u kršćansku memorijalnu kapelu ili možda gradnja memorije. Iako su arheološki potvrđene memorijalne kapele u sklopu kasnoantičkih vila razmjerno slabo poznate,¹⁰⁸ iz pisanih je izvora poznato da je u kasnom 4. i ranom 5. stoljeću posjedovanje i štovanje relikvija na ruralnim imanjima rimske aristokracije, osobito u zapadnim provincijama, bilo uobičajeno.¹⁰⁹ S obzirom na to, sasvim uvjetno memorijalna kapela na lokalitetu Sv. Agneza može se datirati u kraj 4. i početak 5. stoljeća.

¹⁰⁵ Općenito o potrebi vjernika za pokapanjem uz svetačke relikvije vidi u DUVAL 1988.

¹⁰⁶ Nalazište se istraživalo 2005. godine, a rezultati su objavljeni u obliku sažetog izvještaja, JUROŠ-MONFARDIN 2006: 194-195.

¹⁰⁷ Nažalost, u kraćem objavljenom izvješću terenskog istraživanja u JUROŠ-MONFARDIN 2006: 194-195, ne iznosi se podaci o dataciji grobova, već samo: „Terenske naznake grobova upućuju na postojanje manjega starokršćanskoga groblja vezanoga ili uz antičko ukopno mjesto (?) ili uz starokršćansku kapelu (nalaz dijela poklopca sarkofaga; grobovi s obložnim i poklopnim pločama s dijelovima kostura, bez priloga). To je groblje vjerojatno vezano uz bliže lokacije vila rustika: na 1979. arheološki dokazan objekt s druge strane seoskoga puta te na zapadno smještenu parcelu Dračicu, na kojoj se (iako je u terenu niža) u tradiciji spominje postojanje identičnoga groblja.“

¹⁰⁸ U Hispaniji ovakve su građevine u sklopu vila poznate na lokalitetima *villa Fortunatus* i Marialba, vidi BOWES 2006: 93-94. Na istočnoj obali Jadrana poznat primjer nalazi se na lokalitetu Muline, na otoku Ugljanu, SUIĆ 1996 [1960]: 663-665, 678; VEŽIĆ 2005: 82-85.

¹⁰⁹ Opširnije o pisanim izvorima iz kojih je poznata praksa posjedovanja i štovanja relikvija među rimskom aristokracijom vidi u BOWES: 2006: 95.

U zaleđu sjeverne obale Pulskog zaljeva, oko 3 km sjeverozapadno od Pule, sagrađena je crkva u arheološkoj literaturi poznata pod nazivom crkva sv. Hermagore. Početkom 20. stoljeća istražio ju je Gnirs i njezinu posvetu povezo s ovim akvilejskim mučenikom.¹¹⁰ Toponim, odnosno hagiotonim Samager odnosi se na područje gdje je crkva pronađena i ukazuje na posvećenost crkve sv. Hermagori. Među istraživačima koji su se bavili pitanjem datacije crkve sv. Hermagore mišljenja nisu usuglašena.¹¹¹ Njezina se datacija kreće od početka 5. do sredine 6. stoljeća. Poteškoću u pokušaju njezina preciznija datiranja predstavlja njezin neuobičajen tlocrt za koji ne postoje tipološke analogije (T. III, 3). Crkva je trobrodna s polukružnom apsidom na začelnom zidu i dvjema poligonalnim na uzdužnim zidovima u blizini pročelnog zida. Morfologija crkvenoga graditeljstva Istre u 5. i 6. stoljeću pokazuje raznolikosti u dijakronijskom smislu.¹¹² Već su spomenute karakteristike crkava iz 5. stoljeća s ravnim začelnim zidom i tzv. upisanom apsidom, tzv. akvilejski tip, dok je jedna od uočljivih karakteristika crkava 6. stoljeća jedna ili više izvana poligonalnih, a iznutra polukružnih apsida koje izlaze iz linije začelnog zida. Uzori za gradnju tzv. ravenkog tipa crkve s poligonalnom apsidom u ruralnom ambijentu Istre nalaze se u velebnim crkvenim zdanjima sagrađenim sredinom 6. stoljeća u biskupskim središtima, Eufrazijevoj bazilici u Poreču i crkvi sv. Marije Formoze u Puli.¹¹³ S obzirom na to da kod crkve sv. Hermagore izostaje naglašena poligonalna apsida na stražnjem zidu, njezinu izgradnju treba smjestiti svakako prije sredine 6. stoljeća, vjerojatno krajem 5. ili početkom 6. stoljeća.

Crkva odražava vrlo kompleksnu sliku vremenskog raspona kojemu se pripisuje zbog triju istaknutih osobitosti: 1. svog specifičnog tlocrta,¹¹⁴ 2. nalaza vrijednog bjelokosnog relikvijara¹¹⁵ i 3. posvete crkve. Sva tri navedena elementa

¹¹⁰ GNIRS 1908: 5-48.

¹¹¹ Isto; MARUŠIĆ 1967: 15; ŠONJE 1981: 73; CAMBI 2002: 447-248; MATIJAŠIĆ 2012: 185.

¹¹² CAMBI 2002: 242-248.

¹¹³ U pulskom je ageru poznato nekoliko crkava s poligonalnom apsidom koje datiraju iz druge polovine 6. stoljeća: sv. Elizej kraj Fažane, sv. Petar na Velikom Brijunu, sv. Lucija i sv. Mauro kraj Galižane, sv. Saba i sv. Florijan na otoku Uljanik u pulskoj luci (MARUŠIĆ 1967: 22-35), crkva nepoznata titulara na lokalitetu Valbandon – Vela Boška (JUROŠ-MONFARDIN I MATIJAŠIĆ 1988: 203-204; JUROŠ-MONFARDIN 1996: 105-112; MATIJAŠIĆ 1998a: 168) i crkva sv. Mihovila Banjolskog kraj Peroja (BARADA I GERGETA 2008: 313; BARADA I MUSTAČ 2008: 151-161). Moguće je da ovoj skupini u kronološkom smislu pripada i kompleks trobrodne bazilike sv. Mihovila i kapele sv. Klementa na Vrhu kraj Pule (MARUŠIĆ 1967: 26), no prema nekim novijim mišljenjima, ovaj kompleks pripada kraju 8. stoljeća, (JURKOVIĆ 2001: 340-341; VEŽIĆ 2013: 33-34).

¹¹⁴ GNIRS 2009 [1906]: 178; BOVINI 1974: 155-157; ŠONJE 1981: 72-74; CAMBI 2002: 247-248.

¹¹⁵ Prema Cambiju, riječ je o najljepšem i najvažnijem relikvijaru do sada poznatom u čitavom kršćanskom svijetu, čiju izradu smješta u početak 5. stoljeća. CAMBI 2002: 304-307. Opširnu studiju o relikvijaru vidi u GUARDUCCI 1978. Noviji pokušaj interpretacije relikvijara donosi BISCONTI 2009: 217-232.

čine je u stanovitom smislu izoliranom pojavom ne samo u lokalnim okvirima već i na širem regionalnom području. Crkva je podignuta na mjestu dijela rimske rustične vile, na što upućuju nalazi rimske arhitekture u neposrednoj blizini koji potvrđuju naseljenost lokaliteta od ranocarskog razdoblja.¹¹⁶ S obzirom na nedostatak pisanih izvora i epigrafskog materijala, nije moguće ustvrditi tko su bili inicijatori gradnje i koju je funkciju crkva imala. Je li riječ o memorijalnoj crkvi zemljišnog posjednika koji je imao financijske mogućnosti za realizaciju arhitektonskog i dekorativnog programa na vlastitom posjedu? U tom je slučaju vlasnik vile trebao imati dopuštenje pulskog biskupa, koji prema već ustaljenom običaju posvećuje crkvu uz čin polaganja relikvija (*depositio*). U pravilu relikvije pod oltarom ili unutar njega služe pri posveti oltara i crkve.¹¹⁷ Moguće je stoga pretpostaviti da je za potrebe naseljenog područja kristijaniziranim stanovništvom podignuta otmjena crkva na privatnom zemljištu čiji je inicijator gradnje mogao biti upravo vlasnik rustične vile.

Više je poznatih ranokršćanskih sakralnih zdanja na mjestima nekadašnjih rustičnih vila ili u njihovoj blizini koje nije moguće preciznije vremenski determinirati. Ranijoj fazi kristijanizacije pulskog agera, odnosno 5. stoljeću mogla bi pripadati i crkva sv. Tome od Kuj kraj Ližnjana. Ona se spominje sredinom 15. stoljeća, ali njezin tlocrt i točna ubikacija nisu poznati. Smatra se da se nalazila na mjestu manje, danas postojeće, barokne crkve posvećene sv. Mariji koja je sagrađena na ostacima kasnoantičkog rezidencijalnog sklopa. Vrijeme gradnje ranokršćanske crkve smješta se u 5. ili 6. stoljeće.¹¹⁸ S obzirom na nalaze kapitela iz 5. stoljeća, kasnoantičke lucerne s prikazom Krista s aureolom te posvetu sv. Tomi apostolu, kojemu je posvećena katedrala u Puli, kao i crkva u Poreču s kraja 4. ili početka 5. stoljeća,¹¹⁹ skloniji smo datirati crkvu sv. Tome u 5. stoljeće. Romanička crkva sv. Justa u Galožani sadržava spolije iz ranokršćanskog razdoblja, među kojima i kapitele koji tipološki odgovaraju onima iz pulske katedrale i predeufrazijeve bazilike iz druge polovine 5. stoljeća.¹²⁰ Na ranokršćanski horizont upućuje i naslovnik sv. Just iz razdoblja Dioklecijanovih progona koji se štovao u Trstu u kasnoj antici.¹²¹ Očito je riječ o tršćanskom mučeniku iz razdoblja Dioklecijanovih progona kojemu je posvećena tršćanska katedrala. Nedaleko od ranosrednjovjekovnog naselja Guran, u blizini putova koji su povezivali sjever Istarskog poluotoka s njegovim jugom, iznad ostataka rustične vile na lokalitetu

¹¹⁶ GNIRS 2009 [1906]: 179-183.

¹¹⁷ DUVAL 1999: 7-30.

¹¹⁸ MARUŠIĆ 1967: 8; UJČIĆ 1996: 7-8.

¹¹⁹ CAILLET 1993: 331-335.

¹²⁰ MARUŠIĆ 1967: 8.

¹²¹ Vidi novije studije o sv. Justu u CUSCITO 2005.

Sv. Cecilija kraj Vodnjana sagrađena je u 5. ili 6. stoljeću manja crkva s polukružnom apsidom potkovičasta oblika koja pripada prvoj od četiriju faza sakralnih građevina koje prethode romaničkoj crkvi čiji su ostaci danas vidljivi na terenu.¹²² U blizini rustične vile sagrađena je i ranokršćanska crkva na lokalitetu Sv. Petar, smještena oko 1,5 km sjeverozapadno od Vodnjana. Doduše, ostaci arhitekture iz ranocarskog rimskog razdoblja nisu zabilježeni, ali budući da je crkva sagrađena u neposrednoj blizini rimske nekropole, izvjesno je da se u bližoj okolini nalazila antička ruralna aglomeracija tipa rustične vile. Prema sažetom neobjavljenom i objavljenom izvješću o terenskom istraživanju, najstarija faza crkve nastala je u ranokršćanskom razdoblju, no u spomenutim tekstovima ne iznosi se preciznija datacija. Nakon oštećenja crkve gradi se nova, predromanička, u istim gabaritima, dok je treća, romanička crkva, dimenzijama reducirana na širinu središnjeg broda starijih faza.¹²³

Tijekom 6. stoljeća na mjestima rustičnih vila ili u njihovoj neposrednoj blizini grade se crkve sv. Elizeja kraj Fažane,¹²⁴ u Val Sudigi kraj Galižane, vjerojatno posvećena sv. Luciji (T. IV, 3),¹²⁵ u Valbandonu – Vela Boška nepoznata titulara¹²⁶ i sv. Mihovil Banjolski kraj Peroja.¹²⁷ Crkva sv. Elizeja sagrađena je iznad dijela rustične vile s gospodarskom funkcijom (T. IV, 1). Evidentan primjer nadogradnje dijela rustične vile s ciljem dobivanja sakralnog prostora predstavlja crkva na lokalitetu Valbandon – Vela Boška.¹²⁸ Starijoj građevini, odnosno prostoru dodani su apsida i južni zid s ulazom (T. IV, 2). Nalazi mlinskog kamena i dijelova tijeska u neposrednoj blizini upućuju na to da je crkva sagrađena na gospodarskom dijelu rustične vile. Obje su crkve grobljanskog karaktera s grobovima uokolo. Sve navedene crkve sagrađene u 6. stoljeću imaju morfološke sličnosti prepoznatljive prema jednobrodnoj osnovi i apsidi na začelnom zidu koja je izvana poligonalnog oblika (T. IV). Nešto je drugačijeg izgleda crkva sv. Pavla, na sjevernom dijelu zapadne obale pulskog agera, no ona očito pripada nešto mlađem razdoblju. Za gradnju ove crkve iskorištena su dva zida kasnoantičke rustične vile.¹²⁹ Jedan od zidova vile imao je ulaz u obliku gljivastog otvora i njemu je prenamjenom prostora u crkvu dozidana polukružna

¹²² MARIĆ, JURKOVIĆ I TERRIER 2012: 359-360.

¹²³ UJČIĆ 2010; ISTI 2011: 446-448.

¹²⁴ MARUŠIĆ 1958: 331-341; ISTI 1967: 24, 26-27

¹²⁵ GNIRS 2009 [1911]: 204-207; MARUŠIĆ 1967: 27-30; MATIJAŠIĆ 1998: 165-166.

¹²⁶ JUROŠ-MONFARDIN I MATIJAŠIĆ 1988: 203-204; JUROŠ-MONFARDIN 1996; MATIJAŠIĆ 1998: 168.

¹²⁷ BARADA I GERGETA 2008: 312-314; BARADA I MUSTAČ 2008: 151-156.

¹²⁸ JUROŠ-MONFARDIN 1996: 105-112.

¹²⁹ PERANIĆ 2004: 223-229.

apsida, čime ovaj zid postaje začelni zid jednobrodne crkve. Prema dekoraciji kamenog pluteja motivom kružića, tzv. *occhi di dado* i tehnici njihove izrade, crkva se datira u prvu polovinu 7. stoljeća.¹³⁰

Opravdano je pretpostaviti da su i druge ranokršćanske crkve u čijoj blizini nije nedvojbeno potvrđeno postojanje starijeg rimskog stambeno-gospodarskog kompleksa sagrađene u blizini rustičnih vila. Toj skupini pripadaju sv. Kvirin,¹³¹ sv. Mauro kraj Galižane (T. IV, 4).¹³² Iako su novija istraživanja ukazala na gradnju danas postojeće crkve sv. Kvirina na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće, na tom se crkvenom lokalitetu nalaze i malobrojni fragmenti crkvenog namještaja iz ranokršćanskog razdoblja, pa je vjerojatno ondje postojala ranokršćanska crkva. Uz fragmente ranokršćanske skulpture s crkvenog lokaliteta, na ranokršćanski horizont upućuje i odabir naslovnika sv. Kvirina, kojemu je najstarija crkva već u ranokršćansko doba mogla biti posvećena, iako nije izvjesno kad, a posvetu je zadržala sve do danas. Tome u prilog govore opći podaci s obližnjeg područja Akvileje, gdje je njegova prisutnost potvrđena od 5. stoljeća, kada su mu relikvije s izbjeglicama iz Panonije prenesene u Akvileju. O raširenosti njegova kulta na akvilejskom području svjedoči i njegov prikaz na srebrnom relikvijaru iz Grada iz 5. stoljeća, u kojemu su bile pohranjene i relikvije sv. Kancija. Istra je mogla prihvatiti i određen broj panonskih izbjeglica nakon hunskih razaranja Panonije, koje su sa sobom nosile i relikvije svojih mučenika. Crkva sv. Maura nalazi se u središnjem južnom dijelu pulskog agera, na području gdje je poznata velika gustoća nalazišta tipa rustičnea vile¹³³ i tipološki je vrlo slična obližnjoj crkvi vjerojatno posvećenoj sv. Luciji. Posvetu crkve moguće je povezati s kultom porečkog biskupa i vjerojatno mučenika čije je štovanje u susjednoj Porečkoj biskupiji potvrđeno sredinom 6. stoljeća.

Rustične su vile, gubeći svoje izvorne funkcionalne značajke i namjenu u ranosrednjovjekovnom razdoblju, često zadržavale kontinuitet naseljenosti u srednjem vijeku. Razmjerno velik broj predromaničkih, romaničkih, gotičkih i ponekad baroknih crkava u blizini nalazišta rimskih rustičnih vila važan su pokazatelj kontinuiteta naseljenosti.¹³⁴ Danas su takve crkve više ili manje sačuvani osamljeni objekti u pejzažu i predstavljaju jedine poznate ostatke iščezlih naselja

¹³⁰ Isto: 228.

¹³¹ MARUŠIĆ 1967: 33; JURKOVIĆ 2001: 351.

¹³² MARUŠIĆ 1967: 25, 28; MARIĆ I JURKOVIĆ 2010: 333-335.

¹³³ BULIĆ 2014: 70-72.

¹³⁴ Crkve iz mlađih povijesnih razdoblja u neposrednoj blizini ili na nalazištima rimske ruralne arhitekture poznate su na lokalitetima: Valfaborso, Sv. Bartul, Rovinj – bolnica, Polari, Sv. Martin nad Limom, Sv. Pavle, Kolone (Sv. Jakov), Turnina (Sv. Ivan), Sv. Foška, Sv. Lucija, Sv. Josip, Galižana – Sv. Marija (S. Maria della Concetta), Sv. Lovrijenac. Bibliografiju za navedene lokalitete vidi u BULIĆ 2014: 227, n. 949, 341-352.

nastalih na antičkim ruralnim arhitektonskim kompleksima. Zbog nedostatnih istraživanja ovih lokaliteta nije moguće sa sigurnošću govoriti o neprekinutom kontinuitetu života između kasne antike i kasnog srednjeg vijeka, ali zasigurno znatan broj tih sakralnih objekata ima i ranokršćansku graditeljsku fazu (Slika 2 i 3).

Sl. 2. Crkve iz 5. – 6. stoljeća u južnoj Istri: 1. sv. Ivan kod Nimfeja; 2. sv. Felicita; 3. sv. Hermagor; 4. sv. Saba; 5. sv. Florijan; 6. sv. Andrija; 7. sv. Petar; 8. sv. Katarina; 9. crkva sv. Mihovila i kapela sv. Klementa; 10. sv. Toma od Kuj; 11. sv. Petar; 12. sv. Marija; 13. sv. Elizej; 14. Val Sudiga (sv. Lucija?); 15. sv. Just; 16. sv. Mauro; 17. dvojnja bazilika u Nezakciju; 18. sv. Petar; 19. sv. Cecilija; 20. sv. Kvirin; 21. sv. Mihovil Banjolski; 22. sv. Agneza; 23. sv. Andrija; 24. sv. Sofija u Dvigradu.

- crkve na ruralnom području
- crkve u utvrđenim naseljima

Sl. 3. Srednjovjekovne crkve u blizini rimskih rustičnih vila

- crkve 5. - 6. st. na ruralnom području
- crkve 5. - 6. st. u utvrđenim naseljima
- mlađe srednjovjekovne crkve u blizini rustičnih vila

Zaključna razmatranja

Tijekom 5. stoljeća započinje kristijanizacija pulskog agera koja se osobito intenzivira tijekom 6. stoljeća, što potvrđuje više kršćanskih sakralnih zdanja koja datiraju iz tog razdoblja, a sagrađena su na mjestu ili u neposrednoj blizini rustičnih vila. Prva faza kristijanizacije pulskog agera obuhvaća razdoblje od kraja 4. do kraja 5. stoljeća, a odnosi se na grobljanske crkve u suburbiju (sv. Ivan kod Nimfeja, sv. Felicitata), ali i sporadično na širem agerskom teritoriju (sv. Andrija i sv. Agneza u Betiki te vjerojatno sv. Toma od Kuj i sv. Just u Galižani). Značajnu ulogu u procesu kristijanizacije agera, osim biskupa, imala je zemljoposjednička aristokracija. Najranija izvangradska crkvena zdanja u blizini gradskih zidina grobljanskog su karaktera i gradila su se na poticaj crkvenih vlasti. S druge strane, ona zdanja na dijelovima agera koja su udaljenija od središta dijeceze najstarije kršćanske sakralne građevine memorijalne su funkcije, a inicijatori njihove gradnje bili su zemljoposjednici i stanovnici grada koji na svojim izvangradskim imanjima

grade sakralna zdanja (sv. Andrija i sv. Agneza u Betiki). Iako postoje mišljenja da su pojedini prostori u kasnoantičkim rustičnim vilama Istre oratoriji ili kućna kršćanska svetišta, ne postoje nedvojbeni argumenti koji bi tome išli u prilog. Druga kronološka faza u promatranom razdoblju odnosi se na razdoblje od kraja 5. do kraja 6. stoljeća, kada se na obrađivanom prostoru zamjećuje intenzivnija izgradnja crkava s novim arhitektonskim oblicima. Ovoj fazi pripadaju dogradnje ili gradnje većih crkava radi zadovoljavanja potrebe kongregacijske liturgije, što je obilježje 6. stoljeća. Osim toga, riječ je o razdoblju koje se u odnosu na prethodno odlikuje uspostavom čvršćeg nadzora crkvenog autoriteta i na izvangradskim prostorima, pa tako i nad crkvama podignutima na privatnim imanjima.

Topografija rustičnih vila i ranokršćanskih građevina potvrđuje kontinuitet naseljenosti agera na prijelazu klasičnog razdoblja u srednji vijek, ali i procese preobrazbi rustičnih vila koje dobivaju kršćanske sadržaje. Crkve na privatnim izvangradskim imanjima nastajale su adaptacijom ili dogradnjom postojećih prostora (Valbandon – Vela Boška) ili su se za potrebe liturgije gradile nove građevine (sv. Elizej). Spomenute su crkve nastale na gospodarskim djelovima rustičnih vila, no podaci o funkciji dijela rustične vile na kojem nastaje crkva nisu kvantitativno zadovoljavajući te se gradnja crkve na *pars rustica* ne može smatrati općim obrascem. Poznati su i primjeri gradnje crkve u blizini rustične vile koja je izgubila svoja funkcionalna obilježja i preobrazila se u fortificirano naselje (sv. Marija na Velikom Brijunu). Kristijanizacija pulskog agera i s njom povezani procesi preobrazbi rustičnih vila uklapa se u opće zakonitosti ovih procesa potvrđenih u Hispaniji, Galiji, Italiji i Dalmaciji.¹³⁵

Poznato je da je na Zapadu, osobito od 6. stoljeća, aristokratska zemljoposjednička elita često podizala privatne kapele na svojim ruralnim imanjima.¹³⁶ Takav je obrazac uočljiv i na teritoriju pulskog agera, gdje se od sredine 6. stoljeća zapaža progresivna evangelizacija šireg područja Pulske biskupije, pogotovo na dijelovima gdje je zabilježena veća gustoća naseljenosti u rimskom razdoblju. U Istri je zamjetan nedostatak crkava posvećenih mučenicima akvilejske hagiografske tradicije. Upravo se vrijeme intenzivne gradnje manjih crkava, tzv. ravenskog tipa, u drugoj polovini 6. stoljeća poklapa sa shizmom Triju poglavlja, stoga je razumljivo da, kao naslovnici crkava, bez obzira na funkciju crkve, počinju prevladavati nerimski sveci, odnosno domaći, orijentalni i ravenski sveci. Iznimku čini jedino crkva u Samageru ako se prihvati pretpostavka o posveti sv. Hermagori.

Osim crkava vezanih uz rustične vile i zemljoposjedničku aristokraciju, grade se i one u utvrđenim naseljima. Budući da je crkva uvijek imala središnje mjesto u naselju zbog svog institucionalnog značenja, ranokršćanske su crkve redovito

¹³⁵ BOWES 2000: 587-596; RIPOLL I ARCE 2000: 74-86; BROGIOLO I CHAVARRÍA 2003: 21-24; LEWIT 2003: 260-275; VEŽIĆ 2005: 79-111; ZEMAN 2014a: 224-226.

¹³⁶ BROGIOLO I CHAVARRÍA ARNAU 2010: 57; CHAVARRÍA ARNAU 2011a: 229.

bile izgrađene u njegovu unutrašnjem dijelu. Izuzetak predstavlja crkva sv. Marije iz druge polovine 5. stoljeća u uvali Dobrika na Velikom Brijunu koja se nalazi u neposrednoj blizini naselja. U Dvigradu, utvrđenom naselju na brežuljku smještenom na granici između Pulske i porečke biskupije, tijekom 5. stoljeća sagrađena je crkva sv. Sofije,¹³⁷ a u Nezakciju, rimskom municipiju na teritoriju pulskog agera, tijekom 5. stoljeća formira se ranokršćanski kompleks koji čini dvojna bazilika.¹³⁸

Bibliografija

Kratice

AAAd – *Antichità altoadriatiche*, Udine.

AMSI – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, Trieste.

Atti CRSR – *Atti del Centro di Ricerche Storiche*, Rovigno.

AV – *Arheološki Vestnik*, Ljubljana.

HAG – *Hrvatski arheološki godišnjak*, Zagreb.

HAM – *Hortus Artium Medievalium*, Motovun-Zagreb.

Izvori

Chromatius 1974: *Chromatius Aquileiensis, Sermones, Tractatus in Matthaeum*. R. Étaix, J. Lemarié [Corpus Christianorum. Series Latina 9A]. Turnhout.

Codex Iustinianus 2009: *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*. Vol. II. *Code Théodosien Livre I-XV Code Iustinien, Constitutions Sirmondiennes*. Th. Mommsen, P. Meyer, P. Krueger, J. Rougé, R. Delmaire [Sources Chrétinnes 531]. Paris.

Codex Theodosianus 2005: *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*. Vol. I. *Code Théodosien Livre XVI*. Th. Mommsen, J. Rougé, R. Delmaire, F. Richard [Sources Chrétinnes 497]. Paris.

Codex Theodosianus 2009: *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*. Vol. II. *Code Théodosien Livre I-XV Code Iustinien, Constitutions Sirmondiennes*. Th. Mommsen, P. Meyer, P. Krueger, J. Rougé, R. Delmaire [Sources Chrétinnes 531]. Paris.

Collumella 1960: *Lucius Junius Moderatus Columella, On Agriculture*. Vol. I. H. Boyd Ash, [The Loeb Classical Library]. Cambridge-London: Harvard University Press, William Heinemann Ltd.

DEGRASSI, Attilio. 1936. *Inscriptiones Italiae, Vol. X, Regio X, fasc. III – Histria septentrionalis*. Roma: Unione Accademica Nazionale, Ist. Poligrafico e Zecca dello Stato – Archivi di Stato.

¹³⁷ MARUŠIĆ 1967: 10.

¹³⁸ Isto.

- Digesta* 1870: *Digesta seu Pandectae Iustiani Augusti*. Vol. II. Th. Mommsen, P. Krueger, Berlin: Berolini apud Weidmannos.
- Kasiodor 1973: *Cassiodorus, Magnus Aurelius, Variae*. J. Fridh [Corpus Cristianorum Series Latina 96]. Turnhout.
- KRIŽMAN, Mate. 1997. *Antička svjedočanstva o Istri* [Povijest Istre I]. Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri“.
- Rufin 2000: *Rufinus Tyrannius, Scripta varia (Historia ecclesiastica)*. M. Simonetti [Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis 5/2]. Aquileia-Roma.
- Varro 1912: *Varro, On Farming*. L. Storr-Best, London: G. Bell and Sons, ltd.

Literatura

- BARADA, Martina, Kristina GERGETA. 2008. Sv. Mihovil Banjolski. *HAG* 4/2007: 312-314.
- BARADA, Martina, Sunčica MUSTAČ. 2008. Sv. Mihovil Banjolski – preliminarni rezultati istraživanja trobrodne bazilike. U *I. porečki susret arheologa – Rezultati arheoloških istraživanja na području Istre, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč 29. rujna 2006.*, ur. M. Jurković, 151-161. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine.
- BEGOVIĆ, Vlasta, Ivančica SCHRUNK. 2001. Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 18: 157-172.
- BEGOVIĆ, Vlasta, Ivančica SCHRUNK. 2009. Transformacija rimskih vila na brijunskom otočju. *Histria Antiqua* 18/1: 223-236.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, Vlasta. 1990. Antička vila u uvali Verige na Brijunima. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 23: 97-110.
- BISCONTI, Fabrizio. 2009. La capsella di Samagher: il quadro delle interpretazioni. U *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)* [Sussidi allo studio delle antichità cristiane 20], ur. Emilio Marin, Danilo Mazzoleni, 217-232. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- BOESCH GAJANO, Sophia. 2005. *La santità* [Biblioteca essenziale Laterza]. Roma: Laterza.
- BOVINI, Giuseppe. 1974. *Antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*. Bologna: Pàtron.
- BOWES, Kim. 2000. *Villa sacra: the Transformation of Domestic Space in Some Late Roman Villas of Hispania*. U *Arqueologia da Antiquidade na Península Ibérica. Actas do III Congreso de Arqueología Peninsular*, ur. V. O. Jorge, 587-596. Porto: ADECAP.
- BOWES, Kim. 2001. „...*Nec sedere in villam.*’ Villa-Churches, Rural Piety, and the Priscilianist Controversy“. U *Urban Centres and Rural Contexts in Late Antiquity*, ur. T. S. Burns, J. W. Eadie, 323-348. East Lansing: Michigan State University Press.
- BOWES, Kim. 2006. Building Sacred Landscapes: Villas and Cult. U *Villas Tardoantiquas en el Mediterráneo Occidental*, ur. A. Chavarría, J. Arce, G. P. Brogiolo, 73-95. Madrid: Instituto de Historia.

- BOWES, Kim. 2007. Christianization and the Rural Home. *Journal of Early Christian Studies* 15: 143-170.
- BOWES, Kim. 2008. Early Christian Archaeology: A State of the Field. *Religion Compass* 2/4: 575-619.
- BRATOŽ, Rajko. 1999. *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio* [Ricerche per la Storia della Chiesa in Friuli 2]. Udine, Gorizia: Istituto Pio Paschini.
- BRATOŽ, Rajko. 2009. Cristianesimo in Istria. Una sintesi e alcune riflessioni (con particolare riguardo allo sviluppo dell'organizzazione ecclesiastica). U *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)* [Sussidi allo studio delle antichità cristiane 20], ur. Emilio Marin, Danilo Mazzoleni, 9-46. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- BROGIOLO, Gian Pietro, Alexandra CHAVARRÍA. 2003. Chiese e insediamenti rurali tra V e VI secolo: Italia settentrionale, Galia meridionale e Hispania. U *Chiese e insediamenti nelle campagne tra V e VI secolo* [Documenti di Archeologia 30], ur. G. P. Brogiolo, 9-37. Mantova: Società Archeologica Padana.
- BROGIOLO, Gian Pietro, Alexandra CHAVARRÍA ARNAU. 2010. Chiese e insediamenti rurali tra V e VIII secolo. U *Ipsam nolam barbari vastaverunt. L'Italia e il Mediterraneo occidentale tra il V secolo e la metà del VI. Atti del Convegno internazionale di studi Cimitile-Nola-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2009*, ur. Carlo Ebanista, Marcello Rotili, 45-62. Napoli: Tavolario Edizioni.
- BROGIOLO, Gian Pietro, Sauro GELICHI, Gisella CANTINO WATAGHIN. 1999. L'Italia settentrionale. U *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.). Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana*, ur. Philippe Pergola, 487-540. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- BROWN, Peter. 1981 *The Cult of Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- BULIĆ, Davor. 2014. *Rimska ruralna arhitektura Istre u kontekstu ekonomske i socijalne povijesti*. Doktorska disertacija. Odjel za arheologiju, Sveučilište u Zadru.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, Klara (ur.). 2009. *Arheološki tekstovi*. Pula: Čakavski sabor.
- CAILLET, Jean-Pierre. 1993. *L'évergétisme monumental chrétienne en Italie et à ses marges* [Collection de l'École française de Rome 175]. Rome: École française de Rome.
- CAMBI, Nenad. 2002. *Antika* [Povijest umjetnosti u Hrvatskoj 2]. Zagreb: Naklada Ljevak.
- CANTINO WATAGHIN, Gisella. 2003. Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions. U *Theory and practice in late antique archaeology*, ur. Luke Lavan, William Bowden, 224-256. Leiden-Boston: Brill.
- CANTINO WATAGHIN, Gisella. 2006. Le basiliche di Monastero e di Beligna: forme e funzioni. *AAAd*: 303-333.
- CAPRIN, Giuseppe. 1905. *Istria nobilissima*. I. Trieste: Libreria F. H. Schimpff, Editrice.
- CHAVARRÍA ARNAU, Alexandra. 2007. Splendida sepulcra ut posteri audiant. Aristocrazie, mausolei e chiese funerarie nelle campagne tardoantiche. U *Archeo-*

- logia e società tra Tardo Antico e Alto Medioevo* [Documenti di archeologia 44], ur. Gian Pietro Brogiolo, Alexandra Chavarria Arnau, 127-147. Mantova: Società Archeologica.
- CHAVARRÍA ARNAU, Alexandra. 2011a. Chiese ed oratoria domestici nelle campagne tardoantiche. U *Religionem significare. Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei Sacra Privata. Atti dell'Incontro di Studi (Padova, 8-9 giugno 2009)*, ur. Maddalena Bassani, Francesca Ghedini, 229-243. Roma: Dipartimento di archeologia, Università degli Studi di Padova.
- CHAVARRÍA ARNAU, Alexandra. 2011b. Changes in Scale in the Italian Countryside from Late Antiquity to the Early Middle Ages. U *Scale and Scale Change in the Early Middle Ages: Exploring Landscape, Local Society, and the World Beyond*, ur. Julio Escalona, Andrew Reynolds, 121-132. Turnhout: Brepols.
- CHAVARRÍA, Alexandra, Tamara LEWIT. 2004. Archaeological research on the late antique countryside: *abibliographic essay*. U *Recent Research on the Late Antique Countryside [Late Antique Archaeology 2]*, ur. William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado, 3-54. Leiden-Boston: Brill.
- CHEVALIER, Pascale. 1995. Ecclesiae Dalmatiae. L'architecture paleochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe au VIIe S.) en dehors de la capitale, Salona [Collection de l'École française de Rome 194/1]. Rome-Split: Musée archéologique de Split, École française de Rome.
- CHEVALIER, Pascale. 1999. Les installations liturgiques des églises d'Istrie du Ve au VIIe siècle. *HAM* 5: 105-117.
- CUSCITO, Giuseppe. 1977. *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*. Trieste: Depu-tazione di storia patria per la Venezia Giulia.
- CUSCITO, Giuseppe. 1983. Un nuovo nome nella serie dei vescovi di Parenzo. *AMSI* 31: 119-127.
- CUSCITO, Giuseppe. 1986. Il primo cristianesimo nella „Venetia et Histria“. Indagini e ipotesi. *AAAd* 28: 259-309.
- CUSCITO, Giuseppe. 1990. *Lacus Timavi* od antike do srednjega veka. U *Reka – Timav. Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke*, ur. Irena Trenc-Frelj, 61-127. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CUSCITO, Giuseppe. 1999. L'arredo liturgico nelle basiliche paleocristiane della „Venetia“ orientale. *HAM* 5: 87-104.
- CUSCITO, Giuseppe. 2000. Cristianizzazione e modifiche dell'ambiente urbano e rurale in Istria fra II e V secolo. *AAAd* 47: 439-469.
- CUSCITO, Giuseppe. 2003. Gli edifici di culto in area altoadriatica tra VI e VIII secolo. *HAM* 9: 33-54.
- CUSCITO, Giuseppe. 2005. La basilica martiriale di Tergeste e le voci autentiche della *sancta ecclesia Tergestina*. U *San Giusto e la tradizione martiriale tergestina [AAAd 60]*, ur. Giuseppe Cuscito, 215-238. Trieste: Editreg SRL.
- CUSCITO, Giuseppe. 2009. Signaculum fidei. *L'ambiente cristiano delle origini nell'alto adriatico: aspetti e problemi*. [AAAd, Monografie 5]. Trieste: Editreg.

- CUSCITO, Giuseppe, Pietro RIAVEZ. 2010. *L'insula episcopalis* di Pola. Storia degli studi e nuove ipotesi di lettura stratigrafica. *AMSI CX della Raccolta [LVIII della Nuova Serie]*: 11-43.
- DE FRANCESCHI, Camillo, 1932. Dante a Pola. *AMSI* 44: 31-67.
- DEGRASSI, Attilio. 1954. *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana, ricerche storico-topografiche*. Bern: Dissertationes Bernenses.
- DELEHAYE, Hypolite. 1930. Loca sanctorum. *Analecta Bollandiana* 40: 5-64.
- DUVAL, Yvette. 1988. *Après des saints corps et âme. L'inhumation „ad sanctos“ dans la chrétienté d'Orient et d'Occident du IIIe au VIIe siècle*. Paris: Études Augustiniennes.
- FIOCCHI NICOLAI, Vincenzo. 2016. Le aree funerarie cristiane di età costantiniana e la nascita delle chiese con funzione sepolcrale. U *Costantino e i Costantinidi. L'innovazione costantiniana, le sue radici e i suoi sviluppi. Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae. Romae 22-28.9.2013*. [Studi di antichità cristiana], ur. Olaf Brandt, Gabriele Castiglia, 619-670. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- GERASIMOVSKA, Dafina. 2009. Late Roman Dining Rooms in the Houses in Stobi. *Histria Antiqua* 18/1: 397-407.
- GNIRS, Antun. 1915. Forschungen über antiken Villenbau in Südtirol. *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts* 14: 99-163.
- GNIRS, Antun. 2009 [1906]. Ranokršćanski spomenici u Puli. U BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2009: 175-194. Prijevod izvornika: GNIRS, Antun. Frühchristliche Denkmäler in Pola. *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* 4 [1906]: 229-256.
- GNIRS, Antun. 2009 [1911]. Ranokršćanski kulturni kompleksi u južnoj Istri. U BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2009: 195-223. Prijevod izvornika: GNIRS, Antun. 1911. Frühe christliche Kultanlagen im südlichen Istrien. *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege* 5: 1-48.
- GRAČANIN, Hrvoje. 2016. Late Antique Dalmatia and Panonia in Cassiodorus' *Variae Millennium: Yearbook on the Culture and History of the First Millennium C.E.* 13: 211-273.
- GRENIER, Albert. 1892. „Villa“. U *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*. Sv. 5/1. Ur. Charles Victor Daremberg, Edmond Saglio, 870-881. Paris: Librairie Hachette.
- GUARDUCCI, Margherita. 1978. La capsella eburnea di Samagher. Un cimelio di arte paleocristiana nella storia del tardo impero. *AMSI LXXVIII*: 1-141.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1979. Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo, Campagne 1976-1978. *Atti CRSR* IX: 263-298.
- GIRARDI JURKIĆ, Vesna. 1981. Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba. *Histria Historica* 4/2: 77-106.
- JURKOVIĆ, Miljenko. 2001. Santa Maria alta presso Bale (Valle). U *Bizantini, Croati, Carolingi. Alba e tramonto di regni e imperi*, ur. Carlo Bertelli, Gian Pietro Brogiolo, Miljenko Jurković, Ivan Matejčić, Ante Milošević, Clara Stella, 340-341. Brescia: Skira editori.

- JUROŠ-MONFARDIN, Fina. 1996. Pitanje likovnog kontinuiteta u Istri na primjeru pluteja iz Valbandona. U *Starohrvatska spomenička baština – rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, 105-112. Zagreb: Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta.
- JUROŠ-MONFARDIN, Fina. 2006. Betiga – Sv. Agneza. *HAG* 2/2005: 194-195.
- JUROŠ-MONFARDIN, Fina, Robert MATIJAŠIĆ. 1988. Valbandon – Vela Boška, antičko, kasnoantičko i ranosrednjovjekovno naselje. *Arheološki pregled* 29: 203-204.
- LANZONI, Francesco. 1927. *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an. 604)*. Faenza: Stabilimento grafico.
- LEVAK, Maurizio. 2009. *Kastrizacija u Istri. Preobrazba načina života i privređivanja u Istri na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek*. Doktorska disertacija. Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- LEWIT, Tamara. 2003. Vanishing villas: what happened to elite rural habitation in the West in the 5th – 6th c?. *Journal of Roman Archaeology* 16: 260-275.
- LEWIT, Tamara. 2004. *Villas, Farms and the Late Roman Rural Economy (third to fifth centuries AD)*. Oxford: British Archaeological Reports International Series 568.
- LIZZI, Rita. 1989. *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica. (L'Italia annonaria nel IV-V secolo d.C.)* [Biblioteca di Athenaeum 9]. Como: New Press.
- MANSUELLI, Guido Achille. 1958. *Le Ville del mondo romano*. Milano: Pleion.
- MARANO, Yuri Alessandro. 2016. Gli ambienti absidati nell'architettura residenziale dell'Italia settentrionale tardoantica. *AAAd* LXXXIV: 111-130.
- MARGETIĆ, Lujó. 1979-1980. Accenni ai confini augustei de territorio Tergestino. *Atti CRSR* 10: 76-101.
- MARIĆ, Iva, Miljenko JURKOVIĆ. 2010. Galižana – crkva sv. Maura. *HAG* 6/2009: 333-335.
- MARIĆ, Iva, Miljenko JURKOVIĆ, Jean TERRIER. 2012. Guran – srednjovjekovno naselje i crkva sv. Cecilije. *HAG* 8/2011: 359-361.
- MARTORELLI, Rossana. 2012. La circolazione dei culti e delle reliquie in età tardoantica ed altomedievale nella penisola italica e nelle isole. U *Martiri, santi, patroni: per una archeologia della devozione. Atti X Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana. Università della Calabria, 15-18 settembre 2010*. [Collana del Dipartimento di Archeologia e Storia del Arte, Ricerche VI], ur. Adele Coscarella, Paola De Santis, 231-263. Arcavacata di Rende, Coscienza: Università della Calabria.
- MARUŠIĆ, Branko. 1958. Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između kasne antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i ranosrednjovjekovnih grobova u južnoj Istri. Izvještaj o iskapanju kod sv. Eliseja kraj Fažane. *Jadranskizbornik* 3: 331-341.
- MARUŠIĆ, Branko. 1967. *Kasnoantička i bizantska Pula* [Kulturno-povijesni spomenici Istre VI]. Pula: Arheološki muzej Istre.
- MARUŠIĆ, Branko. 1975. Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora. *Jadranski zbornik* 9: 335-350.

- MARUŠIĆ, Branko. 1978. Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću. *Arheološki vestnik* 29: 549-572.
- MARUŠIĆ, Branko. 1980-1981. Varia archaeologica prima. *Histria Archaeologica* 11-12: 31-57.
- MARUŠIĆ, Branko, Jaroslav ŠAŠEL. 1986. De la celle trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula und Rovinj. *Arheološki vestnik* 37: 307-342.
- MARZANO, Annalisa. 2007. *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*. Leiden-Boston: Brill.
- MATEJČIĆ, Ivan, Pascale CHEVALIER. 1998. Nouvelle interprétation du complexe épiscopal „pré-euphrasien“ de Poreč. *Antiquité Tardive* VI: 355-365.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 1981. Antičko nasljeđe u toponimiji Istre. Toponimi tipa -an, -ana u Istri i Dalmaciji. *Histria Historica* 2: 107-130.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 1987. Topografija antičke ruralne arhitekture na obalnom području sjeverne Istre. *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11/2: 75-95.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 1988a. *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentivm* [Biblioteka Latina et Graeca VI]. Zagreb: Latina et Graeca.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 1988b. Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (*Cass. Var. XII, 22, 23, 24*). *Zgodovinski časopis* 42: 363-371.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 1997. L'Istria tra l'antichità classica e la tarda antichità. *Arheološki vestnik* 48: 203-218.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 1998. *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvor za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. po. Kr.)* [Povijest Istre IV]. Pula: Zavičajna naklada „Žakan Juri“.
- MATIJAŠIĆ, Robert. 2009. Società e commercio nell'Istria e i rapporti con il Mediterraneo nella tarda antichità. U *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)* [Sussidi allo studio delle antichità cristiane 20], ur. Emilio Marin, Danilo Mazzoleni, 47-69. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.
- MEDER, Jagoda. 2003. *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine.
- MENIS, Gian Carlo. 1973. Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità. *AAAd* 4: 271-294.
- MIGOTTI, Branka. 1992. Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet. *Opuscula Archaeologica* 16: 225-249.
- MIGOTTI, Branka. 1996. Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji. *Arheološki radovi i rasprave* 12: 189-247.
- MIGOTTI, Branka. 2009. Ranokršćanska arheologija. U *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, ur. Jacqueline Balen, Božidar Čečuk, 513-533. Zagreb: Matica hrvatska.
- MIRABELLA ROBERTI, Mario. 1943. *Il duomo di Pola*. Pola: Museo dell'Istria.
- MIRABELLA ROBERTI, Mario. 1992. Dal paganesimo al cristianesimo sul colle di San Giusto. U *La tradizione martiriale tergestina. Storia, culto, arte*, ur. Vittorio Cian, Giuseppe Cuscito, 39-46. Trieste: Società istriana di archeologia e storia patria.

- PASCHINI, Pio. 1911. Note sull'origine della chiesa di Concordia nelle Venezie e sul culto agli Apostoli nell'Italia settentrionale alla fine del secolo IV. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 7: 9-24.
- PERANIĆ, Barbara. 2004. Early Medieval Church of S. Paul near Bale in Istria. *HAM* 10: 223-230.
- PERCIVAL, John. 1976. *The Roman Villa. An Historical Introduction*. London: B. T. Batsford Ltd.
- RIPOLL, Gisela, Javier ARCE. 2000. The Transformation and End of Roman Villae in West (Fourth-Seventh Century: Problems and Perspectives). U *Towns and their Territories in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. G. P. Brogiolo, N. Gauthier, N. Christie, 63-114. Leiden: Brill.
- SCHIMMELPFENNIG, Bernhard. 1999. Heilige kennen keine Grenzen. Überlegungen zu einem Kalendar aus Pula (Istrien). U *Grenzen erkennen – Begrenzungen überwinden*, ur. Wolfgang Haubrichs, Kurt-Urlich Jäschke, Michael Oberweis, 353-383. Sigmaringen: Thorbecke.
- SCHWALB, Hans. 1902. Römische Villa bei Pola. *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung* 2: 1-52.
- SMITH, John Thomas. 1998. *Roman villas. A Study in Social Structure*. London-New York: Routledge.
- STARAC, Alka. 1993-1994. Pitanje istočne granice Cisalpinske Galije i odnos općina Tergeste i Egida. *Histria Archaeologica* 24-25: 5-37.
- STARAC, Alka. 1999. *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I* [Monografije i katalozi 10/1]. Pula: Arheološki muzej Istre.
- STARAC, Alka. 2010. Dragonera, Arheološka istraživanja 2003.-2004. / Dragonera, Archaeological Excavations 2003-2004. U *Dragonera dva bisera / Dragonera Two Pearls* [Monografije i katalozi 19], ur. Alka Starac, 11-240. Pula: Arheološki muzej Istre.
- SUIĆ, Mate. 1996 [1960]. Arheološka istraživanja u Mulinama na O. Ugljanu. U *Odbрани radovi iz stare povijesti Hrvatske, Opera selecta*, ur. Š. Batović, 659-688. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, Arheološki muzej Zadar.
- ŠONJE, Ante. 1969. Arheološka istraživanja na području Eufrazijeve bazilike u Poreču. *Jadranski zbornik* 7: 249-288.
- TASSAUX, Francis. 2003. Orsera/Vrsar, une villa maritime de l'Antiquité tardive en Istrie. *Histria Antiqua* 11: 383-390.
- TAVANO, Sergio. 1970. Architettura aquileiese tra IV e V secolo. *Memorie Storiche forogiuliesi* 50: 154-174.
- THIEL, Andreas. 1867. *Epistolae Romanorum pontificum genuinae*. Braunsberg: In aedibus Eduardi Peter.
- UJČIĆ, Željko. 1996. *Crkva Majke Božje od Kuj i prijedlog uređenja / La chiesa della Madonna di Cuie ed il progetto di ristrutturazione* [Katalog 51]. Pula: Arheološki muzej Istre.
- UJČIĆ, Željko. 1998. Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco dell'anno 1820. U: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae (Split-Poreč, 25.*

- 9.-I. 10. 1994.). Vol. III, ur. Nenad Cambi, Emilio Marin, 743-758. Città del Vaticano-Split: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Arheološki muzej Split.
- UJČIĆ, Željko. 2010. Izvještaj o terenskom istraživanju Arheološkog muzeja Istre br. 559 od 30. 4. 2010. Pismohrana Arheološkog muzeja Istre.
- UJČIĆ, Željko. 2011. Vodnjan – crkva sv. Petra. *HAG* 7/2010: 446-448.
- VEŽIĆ, Pavuša. 2005. *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar: Arheološki muzej u Zadru.
- VEŽIĆ, Pavuša. 2013. Memorije križnog tlocta na tlu Istre i Dalmacije. *Ars Adriatica* 3: 21-52.
- VICELJA MATIJAŠIĆ, Marina. 2007. Istra i Bizant. Neki povijesno-ikonografski aspekti u interpretaciji umjetnosti 6. stoljeća u Istri. Rijeka: Ogranak Matice hrvatske Rijeka.
- VOLPE, Giuliano. 2010a. Paesaggi e insediamenti urbani dell'Italia meridionale tra Tardoantico e Altomedioevo: materiali e problemi per un confronto. U *Paesaggi e insediamenti urbani in Italia meridionale fra Tardoantico e Altomedioevo, Atti del Secondo Seminario sul Tardoantico e l'Altomedioevo in Italia Meridionale (Foggia-Monte Sant'Angelo 27-28 maggio 2006)*, ur. Giuliano Volpe, Roberta Giuliani, 9-20. Bari: Edipuglia.
- VOLPE, Giuliano. 2010b. Aristocratici, imperatori e vescovi nelle città e nelle campagne dell'„Apulia“ tardo antica. U *La tarda antichità tra fonti scritte e archeologiche* [DPM quaderni 7], ur. Paola Galetti, 55-80. Bologna: Dipartimento di Paleografia e Medievistica dell'Università di Bologna.
- VOLPE, Giuliano. 2011. Cenatio et lacus. Il ruolo dell'aqua negli spazi conviviali in alcune residenze tardoantiche. U *Scritti di storia per Mario Pani*, ur. Silvana Cagnazzi, Marcella Chelotti, Andrea Favuzzi, Franca Ferrandini Troisi, Domenica Paola Orsi, Marina Silvestrini, Elisabetta Todisco, 507-523. Bari: Edipuglia.
- ZEMAN, Maja. 2014a. Transformacije rimskih „vila“ na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- ZEMAN, Maja. 2014b. Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih „vila“: sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja. *Peristil* 57: 35-45.

Historical and Topographical Aspects of Christianization of the Ager of Colonia Pola in Late Antiquity and Early Middle Ages (4th – 6th centuries)

Generally, churches represent one of the historical sources that have been taken into consideration, not only for analysing Christianization, but also for understanding the transformation of urban and rural spaces in their social, economic and cultural context. Churches were not isolated buildings – they usually stood inside the previous Roman structures or in their immediate vicinity and mostly continued to be in use in the Early Middle Ages. This paper presents the analyses of historical and topographical continuity of ecclesiastical buildings in the countryside of Pola between Late Antiquity and the Early Middle Ages and tries to draw some conclusions on the basis of already known archaeological data and the results of recent archaeological excavations. After the late Roman Church set up a bishop in each administrative town (*civitas*) the boundaries of the Episcopal Diocese of Pola became identical to those of the Roman colony.

The Christianization of the Pola countryside in Late Antiquity is characterised by two social phenomena. First, the rural territory of the Roman colony of Pola contained a significant number of Roman *villae rusticae*, showing the continuity of rural settlements in southern Istria from the 1st to the beginning of the 7th century. Second, the archaeological evidence indicates the intensive distribution of Early Christian buildings in the countryside. The Christianization of the suburbs is characterised by the construction of funerary basilicas, such as Saint Felicita and Saint John of Nymphaeum, both built on the *necropoleis* area of extramural Roman Pola, evidently on the bishop's initiative. But although the town had a cathedral in the 5th century, the churches outside the urban area did not appear until the second half of the 5th century. In this period church construction was sporadically extended in the rural area (St. Andrew in Betika, probably St. Thomas in Kuj and St. Justus in Galizana). During the 6th century the rural landscape experienced more change. Churches were constructed on the land properties which belonged to the Roman aristocracy, and in most cases they were situated close to the villas that probably ceased to function as residential and economic centres, for example Samagher, Betika and Saint Eliseus. However, it is still not possible to detect whether the church was built by the landowner or the construction was initiated by the bishop. It can be assumed that all the churches dating to the 6th century might have been under the control of ecclesiastical authorities, particularly if we take into consideration the fact that at the end of the 5th century Pope Gelasius proclaimed the decree under which private churches could have been consecrated only by the bishop. This event was usually accompanied with the deposition of relics. However, the aristocracy was still responsible for constructing and maintaining churches on their estates.

Earlier studies emphasised that during the 5th century two different typologies of settlement appeared in Istria. On the one hand, the unfortified agglomerations continued to exist on the previous Roman rural settlements, and on the other hand new fortified settlements developed on the prehistorical hillforts which were mostly uninhabited during the Late Antiquity. Consequently, from the end of the 5th century churches were built inside the fortified settlements at strategic points in the area, except churches constructed in the vicinity of late Roman villas. These churches had the central role in the settlement because of their newly introduced institutional function which means that their construction was directed by the church authorities. The exception is the church of St. Mary dating to the second half of the 5th century, located on the island of Veli Brijun, close to a fortified settlement because of the lack of space inside the walls. Church of St. Sophia was built inside the fortified settlement in Dvigrad, situated on a hillfort on the northern boundary of the Pola diocese. There is another specific example in Nesactium: the Roman *municipium* in the *ager* of Pola, where during the 5th century an early Christian complex was formed and consisted of a *basilica gemina* on the Roman forum.

Many Roman villas, from the early imperial period, show continuity of life until the beginning of the 7th century, while the other ones were transformed to settlements providing the qualitative and quantitative material for research in terms of *longue durée*. Therefore, the topography of the Roman villa sites is directly related to the topography of the early Christian churches in the countryside. It is well-known that the members of aristocracy in the West built private chapels on their rural estates. This tendency is visible in the countryside of Pola where the density of settlements from Roman period already existed, particularly from the 6th century, when the progressive evangelization took place. The foundation of religious buildings can also be seen as a demonstration of the owner's status and prestige and can sometimes be connected to different political and religious frames to which Istria belonged between Late Antiquity and the Early Middle Ages.

The hagiotopography of Pola indicates different traditions such as local, Aquileian, and Ravennate-Byzantine in the urban area as well as in the countryside. Cultural contacts with both Aquileia and Ravenna are demonstrated by the presence of the saints' cult that can still be found in the hagiotoponymy or in the Late Medieval documents. During the 6th century the introduction of Ravennate and oriental patron saints is confirmed on the basis of hagiotoponomical data of church sites. Istrian churches were not dedicated to saints of Aquileian hagiographical tradition because the intensification of church construction corresponds to the religious and political conflict known as the Schism of the Three Chapters (557-628). The only exception is the church of Saint Hermagora in Samagher, constructed before the Byzantine presence in Istria.

In conclusion, the most important source of information on the countryside during Late Antiquity and the Early Middle Ages and the transformation of rural landscape in the coastal part of Istria are the remains of settlement sites and

church buildings connected to them. However, most of the recent archaeological explorations and historical studies in Istria have been focused on Roman villa sites. New results regarding the wider context of the Christianization in Istria could be obtained by new archaeological research.

Keywords: Christianization, colonial *ager*, church, *villa rustica*, Late Antiquity, Early Middle Ages.

Ključne riječi: kristijanizacija, kolonijski ager, crkva, rustična vila, kasna antika, rani srednji vijek.

Marina Zgrablić
Davor Bulić
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
I. Matetića Ronjgova 1
mzgrabli@unipu.hr
davor.bulic@unipu.hr

TABLA I

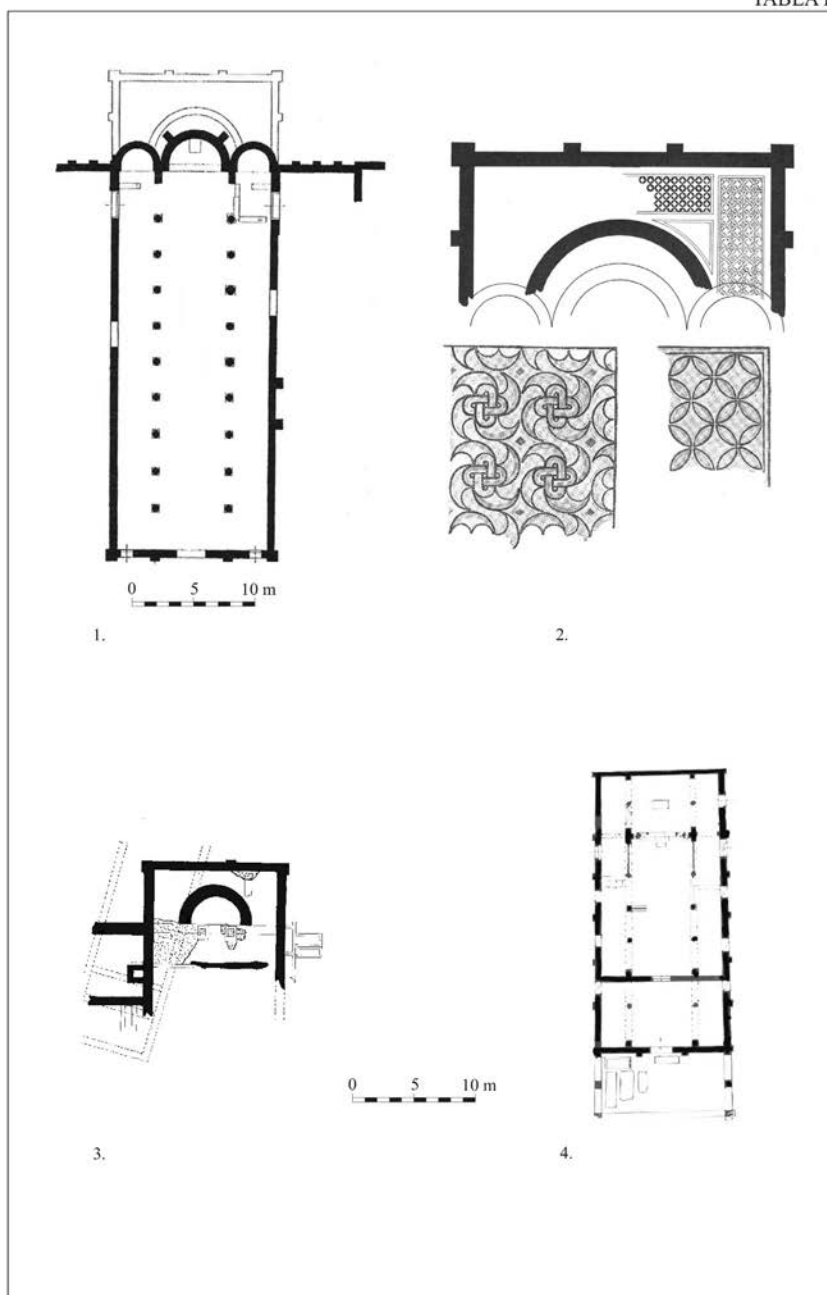

Tabla I: 1. sv. Felicitata, bijelo – ranokršćanska faza, crno – predromanička faza, prema GNIRS 2009 [1911]; 2. sv. Felicitata, mozaici iza prezbiterijalne klupe, prema GNIRS 2009 [1911]; 3. sv. Ivan kod Nimfeja, prema GNIRS 2009 [1906]; 4. sv. Marija na Velikom Brijunu, prema GNIRS 2009 [1911].

TABLA II

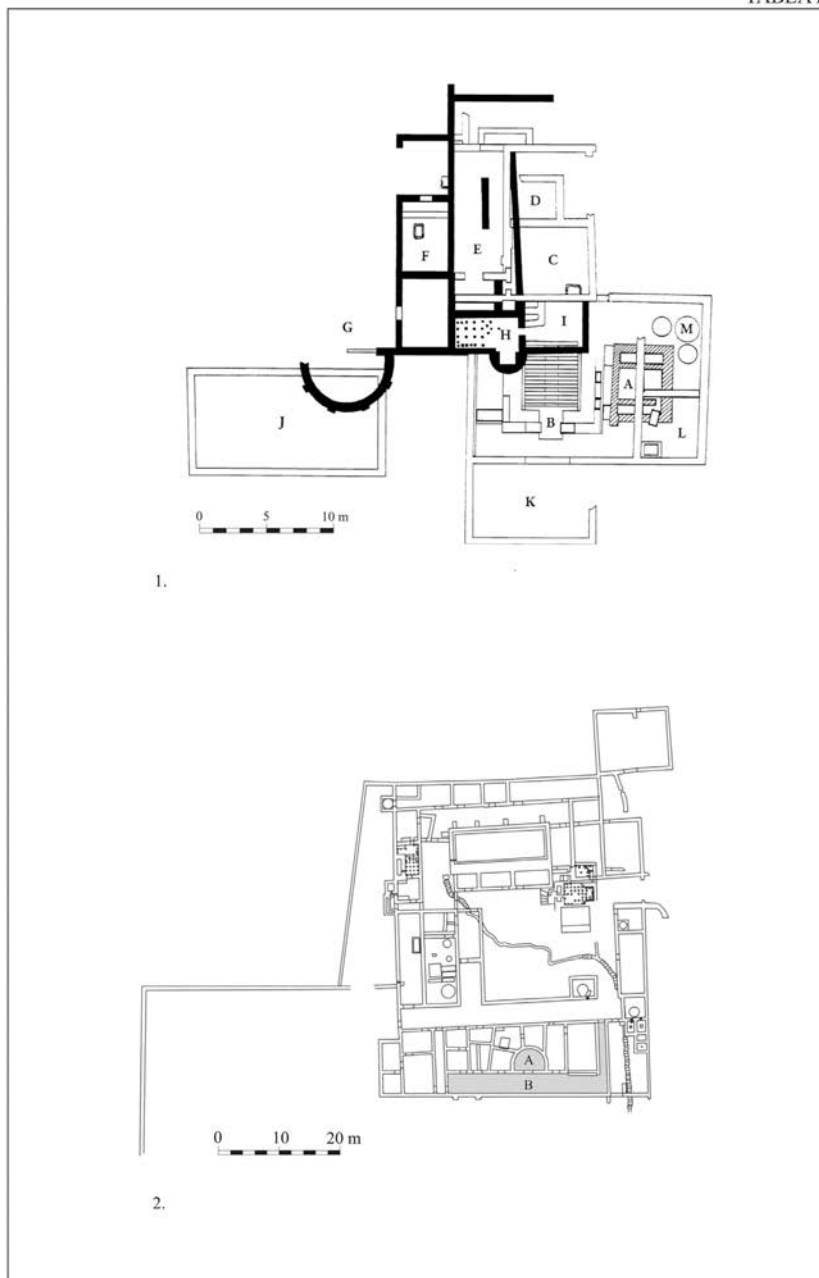

Tabla II: 1. Červar-Porat – rimska vila: crno – pars urbana (4. – 7. stoljeće), hipotetski oratorij – prostorija „G“; bijelo – pars rustica (1. – 2. stoljeće), prema GIRARDI JURKIĆ 1979; 2. Dragonera jug – rimska vila: kasnoantička faza (4. – 7. stoljeće), hipotetski oratorij – prostori „A“ i „B“, prema STARAC 2010.

TABLA III

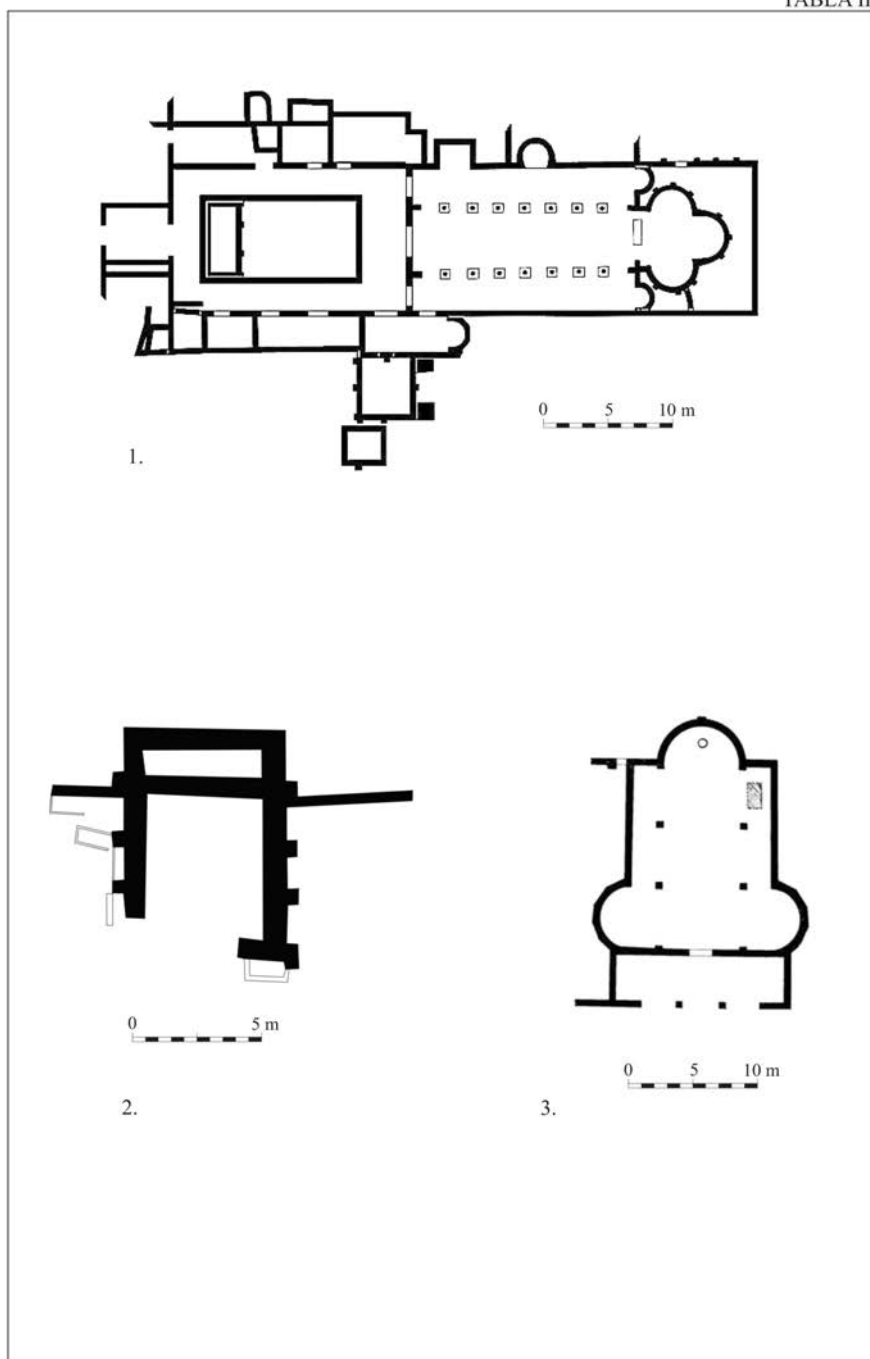

Tabla III: 1. sv. Andrija, prema MARUŠIĆ I ŠAŠEL 1986; 2. sačuvani ostaci sv. Agneze, dokumentacija Arheološkog muzeja Istre; 3. Sv. Hermagor, prema GNIRS 2009 [1906].

TABLA IV

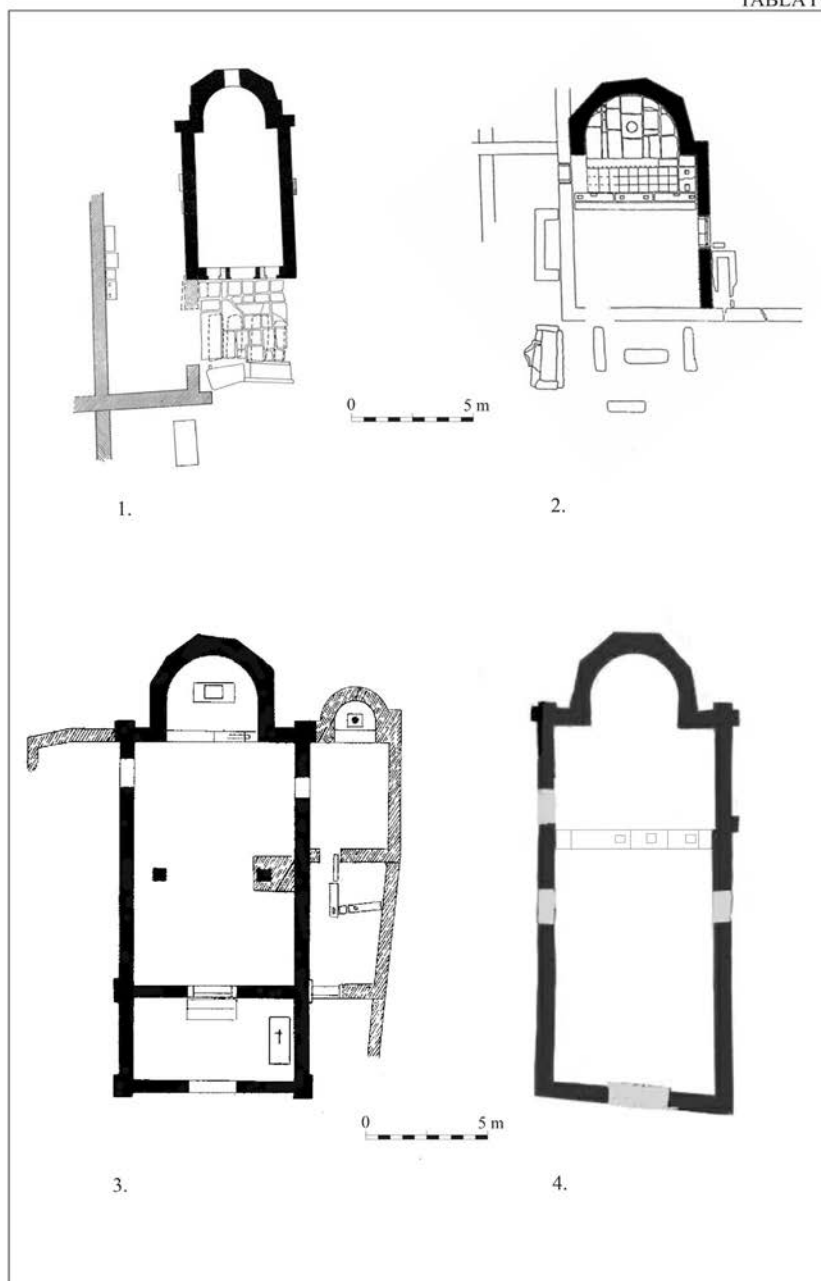

Tabla IV: 1. sv. Elizej i ostaci pars rustica rimske vile, prema MARUŠIĆ 1967; 2. Valbandon – Vela Boška, crkva nepoznata titulara u sklopu rimske vile, prema JUROŠ MONFARDIN 1996; 3. crkva u Val Sudigi, prema GNIRS 2009 [1906]; 4. sv. Mauro, prema MARIĆ I JURKOVIĆ 2010.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 49

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2017.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 49

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vesna Vlahović Štetić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Izvršna urednica / Executive Editor

Inga Vilogorac Brčić

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by
Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout
Marko Maraković

Lektura / Language editors
Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)
Dražen Nemet (engleski / English)

Tisak / Printed by
Tiskara Zelina d. d., Sveti Ivan Zelina

Naklada / Issued
250 primjeraka / 250 copies

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*